

PROSTOR

23 [2015] 2 [50]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

SVEUČILIŠTE
U ZAGREBU,
ARHITEKTONSKI
FAKULTET
UNIVERSITY
OF ZAGREB,
FACULTY
OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK | UDC 71/72
23 [2015] 2 [50]
195-470
7-12 [2015]

Af

POSEBNI OTISAK / SEPARAT OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

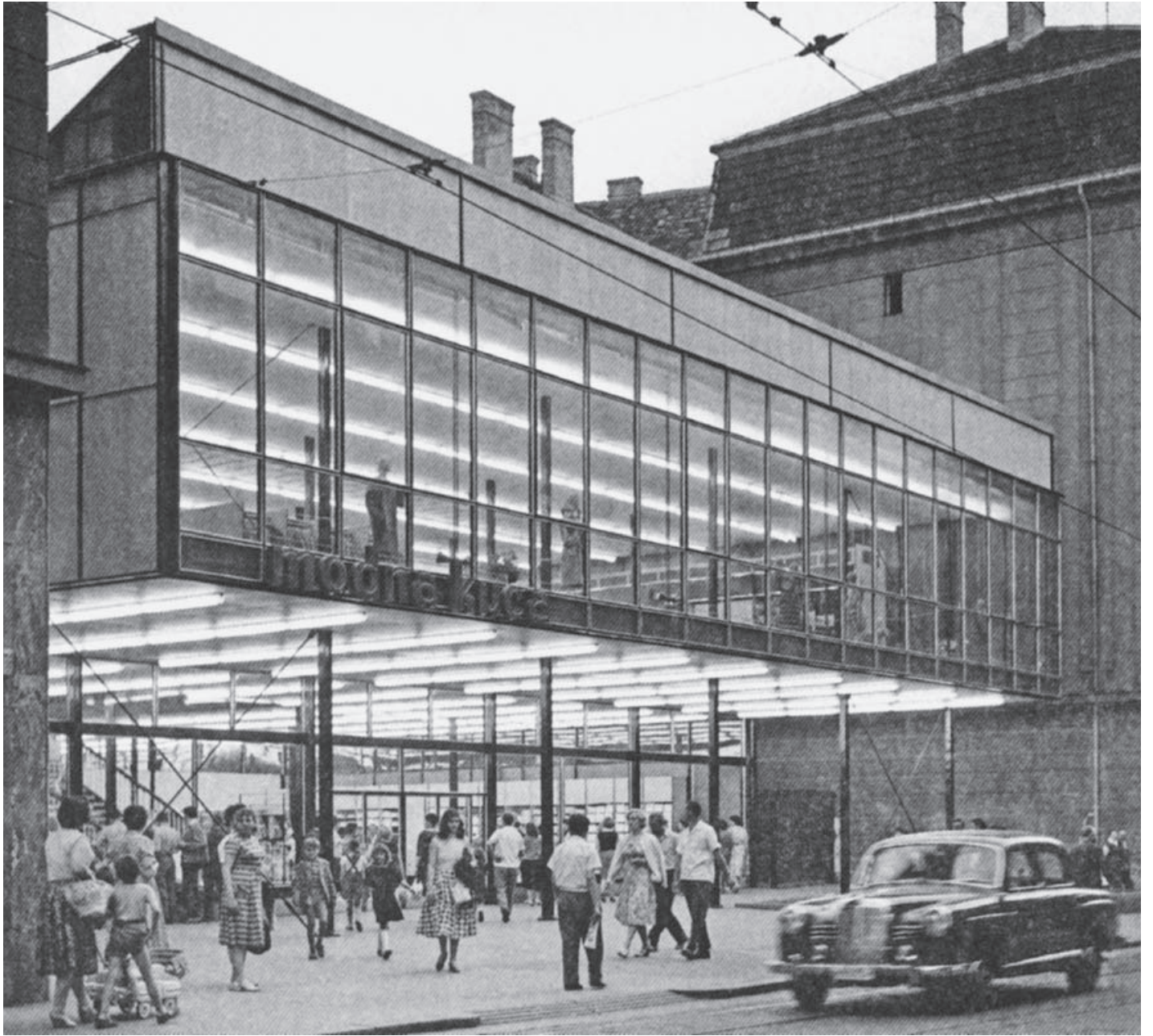
276-303 **ALEN ŽUNIĆ**
ZLATKO KARAČ

ROBNE KUĆE
I OPSKRBNI CENTRI ARHITEKTA
ALEKSANDRA DRAGOMANOVICA

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 72.036 A. DRAGOMANOVIC (497)"19"

DEPARTMENT STORES
AND SHOPPING CENTERS OF THE
ARCHITECT ALEKSANDAR DRAGOMANOVIC

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
UDC 72.036 A. DRAGOMANOVIC (497)"19"

Sl. 1. ZAGREB, PRAŠKA 7, ROBNA KUĆA 'STANDARD KONFEKCIJA', A. DRAGOMANOVIĆ I N. KUĆAN, 1959./60.

FIG. 1. ZAGREB, PRAŠKA 7, DEPARTMEN STORE 'STANDARD KONFEKCIJA', A. DRAGOMANOVIĆ AND N. KUĆAN, 1959/60

ALEN ŽUNIĆ, ZLATKO KARAČ

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
ARHITEKTONSKI FAKULTET
HR – 10000 ZAGREB, KAČICEVA 26
zunic.alen@gmail.com
zkarac@arhitekt.hr

IZVORNI ZNAJSTVENI ČLANAK

UDK 72.036 A. DRAGOMANOVIĆ (497)"19"

TEHNIČKE ZNANOSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM

2.01.04. – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVACEN: 25. 11. 2015. / 7. 12. 2015.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF ARCHITECTURE
HR – 10000 ZAGREB, KAČICEVA 26
zunic.alen@gmail.com
zkarac@arhitekt.hr

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

UDC 72.036 A. DRAGOMANOVIĆ (497)"19"

TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

2.01.04. – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 25. 11. 2015. / 7. 12. 2015.

ROBNE KUĆE I OPSKRBNI CENTRI ARHITEKTA ALEKSANDRA DRAGOMANOVIĆA

DEPARTMENT STORES AND SHOPPING CENTERS DESIGNED BY THE ARCHITECT ALEKSANDAR DRAGOMANOVIĆ

ARHITEKTURA KASNE MODERNE
DRAGOMANOVIĆ, ALEKSANDAR
OPSKRBNI CENTRI
ROBNE KUĆE

LATE MODERN ARCHITECTURE
DRAGOMANOVIĆ, ALEKSANDAR
SHOPPING CENTERS
DEPARTMENT STORES

U opusu Aleksandra Dragomanovića (1921.-1996.), jednog od korifeja hrvatske poslijeratne arhitekture, među stotinjak projekata i realizacija brojnošću i inovativnošću ističu se robne kuće i opskrbni centri – njih četrnaest u raznim gradovima onodobne Jugoslavije (Prijedor, Sisak, Varaždin, Vinkovci, Zagreb), uključujući i izvedene tipske inačice antologijske 'Name' Trnsko (Novi Sad, Vukovar). Nezaobilazan je autorov doprinos u tipoloskom razvoju robnih kuća projektiranih na funkcionalnim i inženjerski čistim matricama kasne moderne.

In the prolific body of work of Aleksandar Dragomanović (1921-1996), one of the leading figures of Croatian post-war architecture, department stores and shopping centres could be singled out for their innovative design. His fourteen projects were designed and built in various cities of ex-Yugoslavia (Prijedor, Sisak, Varaždin, Vinkovci, Zagreb) including a version of "Name" Trnsko in Novi Sad and Vukovar. He made a major contribution to the development of department store typology based on functional and engineering principles of Late Modernism.

UVOD¹

INTRODUCTION

U prvim godinama nakon Drugoga svjetskog rata, kada se odjel arhitekture na zagrebackome Tehničkom fakultetu kadrovski i programski regenerira, a struka dotaknuta efemernim tendencijama soerealističke estetike ipak uspijeva održati dominantnu liniju moderne u hrvatskoj arhitekturi – studij završava plejada mladih arhitekata koji će nastaviti njegovati likovni rukopis i čistocu međuratne *zagrebacke škole*. Od kasnije afirmiranih imena, u razdoblju 1945.-1949. diplomirali su: Branko Vasiljević, Berislav Kalogjera, Bernardo Bernardi, Andrija Čičin Šain, Zvonimir Marohnić, Nada Šilović, Josip Uhlik, Žarko Vinček, Zdravko Bregovac, Nada Felice, Zvonimir Jurić, Dragica Crnković-Očko, Vjenceslav Richter, Tatjana Zdvorák...; 1950. diplomirala nije bilo, a potom 1951. studij završavaju Željko Žlof, Olga Vujović i Ninoslav Kučan.²

Te 1951. diplomirali su i **Aleksandar Dragomanović**³, nezaobilazna osobnost u 'novome valu' nadolazeće generacije arhitekata s kojima je dijelio studentske godine, a s nekim od njih i prva projektantska iskustva. Arhitekt Aleksandar Dragomanović (Banja Luka, 1921.-1996., Zagreb) afirmirao se kao jedan od korifeja hrvatske kasne moderne, stvorivši respektabilan opus od stotinjak djela (natjecaja, projekata i realizacija), među njima i neka antologijska ostvarenja najviše kreativne razine. Kao projektant djelovao je 45 godina – od prvih studentskih suradnji 1949. na

radovima prof. Albinija i prof. Stržića do posljednje projektne studije stambenoga naselja u Selskoj 1994., dovršene nedugo prije njegove smrti. Usto, nezaobilazan je utjecaj na struku ostavio i svojim dugim pedagoškim radom na Arhitektonskom fakultetu, gdje je kao asistent, predavač i profesor djelovao 1951.-1991., odgojivši na postulatima beskompromisne moderne likovnosti i vlastite profinjene estetike 40 generacija studenata (s čak 277 diplomskih mentorstava).

Njegov je opus dosad bio poznat tek po manjem broju istaknutih i nagrađenih primjera, poput paradigmatičkih robnih kuća 'Standard konfekcije', isprva na Velesajmu, potom u Praškoj ul. (s N. Kučanom, r. 1958.) i 'Name' Trnsko (r. 1966.), zatim uredskih zgrada SRCA (r. 1974.) i SDK-a (s R. Nikšićem, r. 1981.) te dječjeg vrtića u Sopotu (s R. Nikšićem, r. 1977.) – sve u Zagrebu. No, realizacije [r.] su mu rasute i u brojnim drugim gradovima (Novom Sadu, Skopju, Vukovaru, Vinkovcima, Varaždinu, Zadru...), a ako tome pribrojimo i natjecaje i neizvedene projekte (za Pariz, Bruxelles, Alžir, Beograd, Sarajevo i dr.), katalog njegovih djela obuhvaća čak 40 lokaliteta!

Dragomanović je ostavio osobit trag u razvoju i dosljednoj primjeni racionalne inženjerske metode projektiranja s uporabom preglednih konstruktivno-tehnoloških shema te funkcionalno besprijekornih tlocrta – na tragu diskurzivne stvaralacke geste koja je imanentna cijelome njegovu opusu.

Projektirao je gotovo sve arhitektonske tipove – od industrijske arhitekture do memorijalnih kompleksa i interijera, ali Dragomanovićev je najznačajniji doprinos u razvoju tipologije robnih kuća i raznih centara, što i brojem realizacija i razinom kvalitete predstavlja najvažniji dio njegova opusa.

Među ukupno 14 djela iz te grupe (projektiranih za Zagreb, Novi Sad, Vukovar, Sisak, Varaždin, Vinkovce i Prijedor) devet je izvedeno, a u ovome su članku svi primjeri katalogski obrađeni te kritički i valorizacijski interpretirani.

¹ Ova je studija nastala kao dio doktorskih istraživanja koje prvi autor, mr.sc. Alen Žunić, provodi u sklopu rada na disertaciji posvećenoj specifičnostima projektantske metode i valorizaciji opusa arhitekta Aleksandra Dragomanovića. Disertacija se pod mentorstvom doc. dr.sc. Zlatka Karaca izrađuje na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u sklopu Doktorskog studija 'Arhitektura i urbanizam', a uklopljena je u siri program istraživanja znanstvenog projekta HERU: *Heritage Urbanism – Urban and Spatial Models for revival and Enhancement of Cultural Heritage* [HRZZ – 2032], voditelj akademika Mladena Obada Šćitarocija.

Obradu teme Alen Žunić je inicijalno započeo još kao student u veljači 2012. uređivanjem Dragomanovićeve ostavštine u Hrvatskome muzeju arhitekture HAZU, nastavio ju je razvijati kao kolateralno istraživanje tijekom boravka na poslijediplomskom studiju *History and Philosophy of*

SL. 2. ARH. A. DRAGOMANOVIĆ (1921.-1996.)

FIG. 2. ARCH. A. DRAGOMANOVIĆ (1921-1996)

ROBNA KUĆA KAO ARHITEKTONSKA TIPOLOGIJA

A DEPARTMENT STORE AS AN ARCHITECTURAL TYPOLOGY

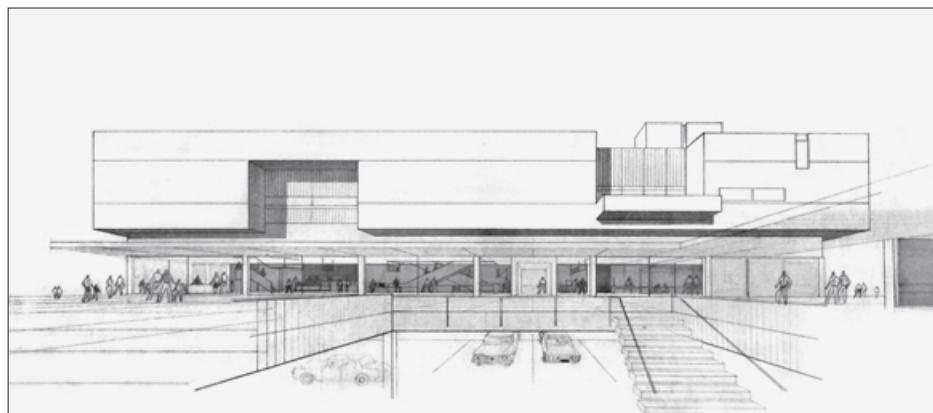
Za utemeljenu analizu od važnosti je komparativno uklapanje Dragomanovićevih projekata u širu genezu robnih kuća kao izdvojenoga arhitektonskog tipa – kako u povijesnome kontekstu te posebno u kontekstu našega prostora gdje je on bio pionir u inauguriranju novih rješenja trgovačkih prostora, tako i u potrazi za europskim uzorima gdje se Dragomanović referira ponajviše na nizozemske primjere 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća.

ISHODIŠTA I GENEZA TIPI

ORIGINS AND THE GENESIS OF THE TYPE

Iako je razvoj arhitektonskoga tipa (a posljedično i tipologije) robnih kuća fenomen prvih modernizacijskih procesa s kraja 19. stoljeća, temu velikih trgovačkih sklopova organiziranih 'pod jednim krovom' moguće je pratiti od antičkoga doba kada se prvo razvila *stoa* grčkih *agora* (uz ostalo i za trgovačke namjene), a poslije u rimskim gradovima i trijem s *tabernama* po obodu *foruma* i trznica, no to su bili tek nizovi odijeljenih pojedinačnih trgovina.

Prvi veliki prodajni sklopovi koji unutar jedinstvene zatvorene cjeline objedinjuju raznolike trgovačke aktivnosti povezane mrežom unutarnjih komunikacija – nastaju u islamskome kulturnom krugu. Vjerojatno je najdomjmljiviji takav primjer *Veliki bazar* u Istanbulu iz 15. stoljeća, razvijen na 185.000 m², dok je približno sličan kompleks na 'zapadu' – moskovski bazar *GUM* arh. A.N. Pomeranzeva – izgrađen tek 1888.-1893.⁴ S pojavom novih materijala (čelik, staklo) i velikoraspinskih konstrukcija, od početka 19. stoljeća i u Europi je počeo razvoj kompleksnih trgovačkih objekata koji zamjenjuju uličnu prodaju na otvorenome. Isprva su to isključivo pješacki pasazi s nanizanim lokalima, za koje N. Pevsner navodi da su posljedica građanske

SL 3. SISAK, ROBNA KUĆA 'NAMA',
A. DRAGOMANOVIĆ, NATJEČAJ 1969.

FIG. 3. SISAK, DEPARTMENT STORE 'NAMA',
A. DRAGOMANOVIĆ, DESIGN COMPETITION 1969

revolucije i nove slobode u trgovanju. Prvi primjer koji je označio prijelaz k funkcionalno suvremenim sklopovima s objedinjenom prodajom unutar jedne velike trgovine pariški je *Bon Marche* (arh. Aristide Boucicaut, 1852.)⁵, koji će ubrzo postati uzorom za razvoj moderne robne kuće. Atraktivno stubište, veliki prozori, nadsvjetla, prodajne galerije, brojni ukrasni detalji u metalu... prepoznatljivi su elementi novoga arhitektonskog tipa. U anglosaksonskome svijetu trgovine prijelaz stoljeća obilježili su paradigmatički primjeri poput kuće *Carson, Pirie, Scott* u Chicagu (arh. Louis Sullivan, 1899.-1904.) i kuće *Selfridge's* u Londonu (arh. Frank Atkinson i D.H. Burnham, 1908.).⁶

Za hrvatske je prilike vjerojatno značajniji kontekst ranih srednjoeuropskih trgovačkih centara, gdje se kao nerealizirani 'teorijski' doprinos može istaknuti K.F. Schinkelova robna kuća na *Unter den Linden* (Berlin, 1827.), H.H. Bothenova trgovačko-stambena kuća *Au petit Bazar* (Dresden, 1851.) i primjer koji Marina Bagarić ističe kao ishodište u arhitekturi trgovačkih kuća monarhijskoga kruga na početku 20. stoljeća – A. Messelov *Wertheim* (Berlin, 1904.), za koji autorica navodi da je autor u njoj „...uistinu koristio tehničke inovacije epohe da bi postigao što snažniji dojam prozračnosti prostora. Središnji je prostor natkriven staklenim krovom, a veliki prozori propuštaju mnogo svjetla na izloženu robu. Iz centralnog prostora s ostakljenim krovom vidi se struktura cijelog objekta... Ponešto ekspresionistički, svijetli fasadni plašt Messelove zgrade također će postati standard u arhitekturi robnih kuća ranoga 20. stoljeća, a nezaobilazni elementi postali su i naglašeno raskošni ukrasi cijelog interijera”⁷.

I dok su u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata u Americi, pod utjecajem austrijskog arhitekta Victora Gruena, u pregradima podizani izolirani *shopping*-centri prilagođeni 'kulturi automobila' iznimno velikih mjerila (tek od sredine 1990-ih importirani i u naše pro-

SL 4. CHICAGO, 'CARSON, PIRIE, SCOTT', L.H. SULLIVAN,
1899.-1904.

FIG. 4. CHICAGO, 'CARSON, PIRIE, SCOTT', L.H. SULLIVAN,
1899.-1904

Design na GSD Harvard University 2013.-2015., a od rujna 2015. disertacijska je tema formalizirana upisom na III. godinu doktorskog studija pri AF.

2 OBAD ŠCITAROCI, 2000: 314

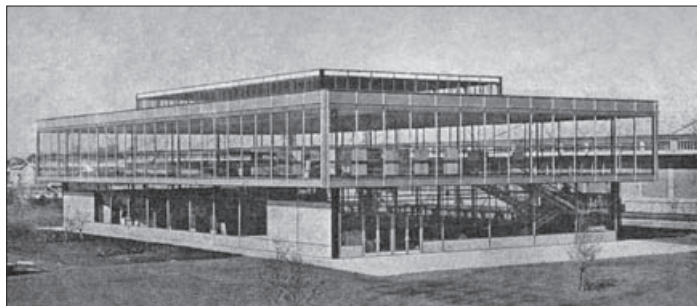
3 S obzirom na to da ovdje nije moguće iznijeti opširniji životopis ni cjeloviti popis Dragomanovićevih radova, upućujemo na sumarne enciklopedijske i druge objavljene prigodne biografije: Ž.D., 1966.a; PAVLOVIĆ, 1968.a; *** 1968.a; J.M.M., 1984; JURIC, 1988; T. PL., 1993; J.M.M., 1995; JURAS, 1996; KARAC, 1996; *** 1996; OBAD ŠCITAROCI, 2000: 183; *** 2005-2007; UCHYTIL, BARIŠIĆ MARENIC, KAHROVIĆ, 2009, 2011; *** 2014

4 PEVSNER, 1997: 257-272

5 PEVSNER, 1997: 257-272

6 NEIDHARDT, 2015

7 BAGARIĆ, 2011: 146

SL. 5. ZAGREB, ZAGREBAČKI VELESAJAM, ROBNA KUĆA, Z. GMAJNER, S. MILKOVIĆ I E. LADINEK, 1958.

FIG. 5. ZAGREB, ZAGREBAČKI VELESAJAM, DEPARTMENT STORE, Z. GMAJNER, S. MILKOVIĆ AND E. LADINEK, 1958

SL. 6. ZAGREB, TREŠNJEVAČKI TRG 1, ROBNA KUĆA 'NA'MA', Z. GMAJNER, S. MILKOVIĆ I E. LADINEK, 1959.

FIG. 6. ZAGREB, TREŠNJEVAČKI TRG 1, DEPARTMENT STORE 'NA'MA', Z. GMAJNER, S. MILKOVIĆ AND E. LADINEK, 1959

SL. 7. BEOGRAD, ROBNA KUĆA 'BEOGRAD', L. HORVAT, 1958.

FIG. 7. BEOGRAD, DEPARTMENT STORE 'BEOGRAD', L. HORVAT, 1958

SL. 8. SPLIT, ROBNA KUĆA 'PRIMA', A. ŠATARA, 1962.-1966.

FIG. 8. SPLIT, DEPARTMENT STORE 'PRIMA', A. ŠATARA, 1962-1966

store), Europa je težila integraciji robnih kuća i trgovina u gradski život, s naglaskom na humano mjerilo i 'medij' pjesaka (umjesto vozila). Nesumnjivo je najbolji primjer takvo-ga shvaćanja rotterdamski *Lijnbaan* (1952.-1954.) arhitekata Johannes van den Broeka i Jacoba B. Bakeme. Glavna trgovačka ulica u centru grada podignuta je na dijelu u potpunosti razorenom tijekom njemačkoga bombardiranja u Drugome svjetskom ratu. Karakterizira je niska nenametljiva izgradnja i inovativna ideja segregacije kolnoga prometa od pjesačkih trgovačkih komunikacija, čime je putem pjesačke zone uveden društveni život u novo središte grada.⁸ Ovaj je primjer, kako ćemo vidjeti, neposredno utjecao na Dragomanovićeve 'horizontalne' robne kuće i natkrivene pasaze opskrbnih centara, budući da ga on, uz kratki komentar, navodi i u svojoj habilitacijskoj radnji (1972.) posvećenju upravo robnim kućama jer... „tu je prvi put trgovanje uključeno u opći životni tok”.⁹

ROBNE KUĆE U HRVATSKOJ

– KONTEKST VREMENA I TIPOLOGIJE

DEPARTMENT STORES IN CROATIA – CONTEXT OF THE PERIOD AND THE TYPOLOGY

Hrvatski milje isprva je posve suvremen modernističkim primjerima kasnoga 19. stoljeća, kako to svjedoči trgovački pasaż *Oktogon* arh. Josipa Vancaša u Zagrebu (*Palaca Prve hrvatske stedionice*, 1897.-1899.)¹⁰, no namjenski podignute robne kuće kod nas se neće pojaviti sve do kraja 1950-ih.

Prva građevina u Hrvatskoj nalik modernoj robnoj kući (iako nastala adaptacijom starijeg objekta hotela *K caru austrijskom*) bila je *Kastner&Öhler*, danas 'NaMa' u zagrebačkoj llici (arh. Ignjat Fischer, 1913.-1915.). Prepoznatljivo *art déco* pročelje izvedeno je tek 1928. (arh. Alfred Keller), a kako je kuća korpusom ušla duboko u blok, prema ulici je eksponirana samo u jednome manjem izrezu iličkog poteza. Iako je u zagrebačkoj sredini predstavljala modernu novinu, radi se o primjeru gotovo izravno prenesenom iz europskih prijestolnica, projektiranom po uzoru na već spomenuti Messelov *Wertheim* i druge

objekte nastale na tragu „...robne kuće trgovačkog lanca *Tietz* u Kölnu (1914., arh. Wilhelm Kreis), Dusseldorfu (1908., arh. Joseph Maria Olbrich) i Eberfeldu (1911./12., arh. Wilhelm Kreis) ili robne kuće *Karlstadt* u Görlitzu (1912./13., arh. Carl Schmanns)”.¹¹ Interijer koji je u zagrebačkoj realizaciji izvorno bio uređen u stilu kasne secesije, na Messela se veže bogatim dekorom opreme i bravarskih elemenata, a na tome tragu Fischer uvodi *Lichthof*, osvjetljeni centralni prostor s galerijama koji se proteže kroz nekoliko etaža, i 'totalni tlocrt' gdje trgovine različite robe više nisu odijeljene.

Do prve *ab ovo* podignute robne kuće na našim prostorima čekalo se do druge izložbe *Porodica i domaćinstvo* na Zagrebačkom velesajmu 1958.¹², za koju Dragomanović i Kučan projektiraju avangardan modernistički objekt, poslije preseljen u Prašku ul. za modnu kocu (1959./60.), a istovremeno su Zdravko Gmajner, Stjepan Milković i Emil Ladinek namjenski osmislili drugu robnu kuću koja je nakon izložbe dislocirana na Trešnjevski trg (također 1959.)¹³. Oba su objekta projektirana kao dvoetažni montažno-demontažni paviljoni od čeličnog skeleta sa staklenom *envelopom*, izduženoga pravokutnog tlocrta na modularnom rasteru, s lagano uvučenim prizemljem, čime je stvoren trijem po obodu zgrade i lebdeći katni kvadar. Nakon toga uslijedile su brojne kvalitetne realizacije i u drugim većim hrvatskim gradovima.

Tako arh. Antun Šatara u Splitu projektira robnu kucu *Prima*, a interijer dizajnira Bernardo Bernardi (r. 1962.-1966.), za što su nagrađeni *Republičkom nagradom Borbe* (1966.).¹⁴ Ta je zgrada, koja neodoljivo podsjeća na robnu kucu *Mercur* Haralda Loebermanna i Helmuta Rhodea u Duisburgu (1958.)¹⁵, po-

8 MAGNAGO LAMUGNANI, 1996: 32

9 DRAGOMANOVIĆ, 1972: n.p.

10 KARAĆ, ŽUNIĆ, 2012: 98-99

11 BAGARIĆ, 2011: 150

12 Prva je održana 1957., treća 1960.

13 *** 1959; MILKOVIĆ, GMAJNER, 1961

14 *** 1967

15 NEIDHARDT, 2015

stavljena uz pješačku os i tada neartikuliran trg, planiran u sklopu studije za proširenje gradskoga središta. U prizemlju su prodajni lokali uvučeni pod konzolno trijem (za zaštitu od jakoga ljetnog sunca)¹⁶, a pravokutan izduljeni tlocrt na pravilnom rasteru stupova i *open space* prodajnim prostorima (u to doba još bez eskalatora) u eksterijeru generira tipičnu likovnost robnih kuća toga razdoblja – čisti bijeli kubus obložen kamenom, s trima diferentnim potezima trakastih prozora.

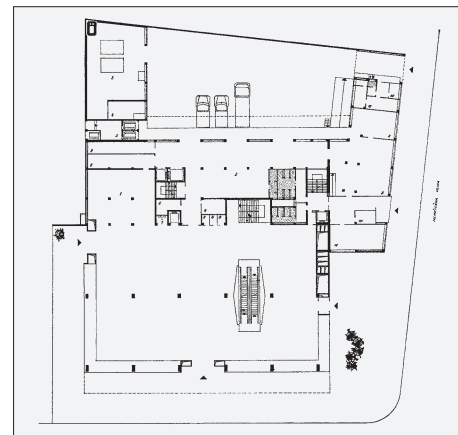
Samo godinu kasnije u sklopu novoga 'Blokcentra I.' dovršena je i *Robna kuća Osijek* (r. 1965.-1967.) slovenskog autora arh. Milana Mihelića¹⁷, također ovjenčana *Nagradom Borbe* (1968.). Dvokatnica je u prizemlju udomila samoposlugu 'Prehrane', a na katovima 'Modnu hišu' Ljubljana. Izvana je tektonična i razvedenijega pročelja od ostalih 'bijelih kubusa' toga doba, oblikovana naizmjeničnim ritmom izbačenih slijepih rizalita i uvučenih cezura s otvorima. U prizemlju je volumen lagano uvučen pa je formiran trijem na kojem se javljaju inovativni detalji stupova s 'kapitelima' od valjkastih kotrljajućih ležajeva apsolutno otpornih na potres, na tragu japanskih metabolista i nadolazećih poslijemodernističkih eksperimenata. U interijeru je ugrađena i bitna tehnička inovacija u nas – eskalatori¹⁸, koje gotovo istovremeno i Dragomanović projektira na svojim robnim kućama u Prijedoru, Sisku i Varaždinu.

U Zagrebu, na Kvaternikovu trgu, tih godina nastaje robna kuća *NaMa* (r. 1963.-1968.) arh. Josipa Hitila i Slobodana Jovičića.¹⁹ Sklop je dijelom interpolacijskoga karaktera, straznjom stranom (gospodarskoga i uredskoga karaktera) ugrađen u blok, dok je prema javnom prostoru razvijena dispozicija uglovnice s naglašenim prospektom i pretprostorom

uz Trg i južnu ulicu. U vanjskoj kompoziciji dominira jednostavan 'lebdeći' bijeli volumen I. kata, konzolno istaknut u odnosu na liniju prizemlja (dok je II. kat uvučen), a gotovo slijepa fasada obložena je kamenim pločama u ponešto dekorativnoj matrici. Izvorno na katnome je pročelju po rubovima kubusa bio formiran okvir od iluminacijske vrpce, što je u nas (nakon Löwyjeva 'Maloga nebodera') bio prvi primjer korištenja svjetlosne scenografije u noćnome oblikovanju zgrade. U funkcionalnoj organizaciji sustav AB skeleta omogućio je otvorene prodajne prostore – samoposluživanja u podrumu i specijaliziranih odjela na trima nadzemnim etažama. Tijekom izvedbe naknadno su postavljene i pokretne stube.

Antologijski primjer kojim se zaključuje prvo razdoblje izgradnje robnih kuća u nas jest riječka *Robna kuća Ri* (r. 1970.-1974.) Ninoslava Kućana, Borisa Babica i Vjere Kućan²⁰, nagrađena godišnjom nagradom *Viktor Kovačić* (1974.). Netipična peterokatna zgrada, izgrađena u povijesnome središtu grada, snažne je urbanističke geste, proteže se kao djelomična interpolacija preko dvaju gradskih blokova, a volumeni su joj međusobno povezani mostom iznad glavne prometnice. U odnosu na prvi val robnih kuća 1960-ih godina, ovaj primjer pokazuje jasne promjene u mjerilu, konstrukciji i oblikovanju. Pročelja katnih etaža izvedena su od trakastih, okomito postavljenih prefabriciranih betonskih elemenata bez otvora (Kućanov moto bio je 'montirati, a ne zidati') pa je po cijelome oplošju volumena aplicirana prostorna metalna struktura, inovativno osmišljena za postavu reklamnih i info-panoa, koji tako postaju elementi promjenjivog oblikovanja pročelja.²¹

Uz ove ključne izvedene primjere valja istaknuti i velik natjecaj hibridnoga programa za *Robnu kuću i kino* u Zagrebu (1960.), na kojem su I. nagradu dobili Zdravko Gmajner i Stjepan Milković, koji već tada u nacrtima prikazuju eskalatore. Među nagrađenima bili su i Miroslav Begović (II. nagrada) te Boris Magas (V. nagrada), a sudjelovali su još Nikola Filipović i Ninoslav Kućan (otkup).²² Zabilježena su i sudjelovanja hrvatskih arhitekata na natjecajima za robne kuće u drugim re-

SL. 9. ZAGREB, KVATERNIKOV TRG, ROBNA KUĆA 'NaMa', J. HITIL I S. JOVIČIĆ, 1963.-1968.

FIG. 9. ZAGREB, KVATERNIK SQUARE, DEPARTMENT STORE 'NaMa', J. HITIL AND S. JOVIČIĆ, 1963-1968

SL. 10. DUISBURG, ROBNA KUĆA 'MERKUR', H. LOEBERMANN I H. RHODE, 1958.

FIG. 10. DUISBURG, DEPARTMENT STORE 'MERKUR', H. LOEBERMANN AND H. RHODE, 1958

16 TUSEK, 2011: 94

17 *** 1968

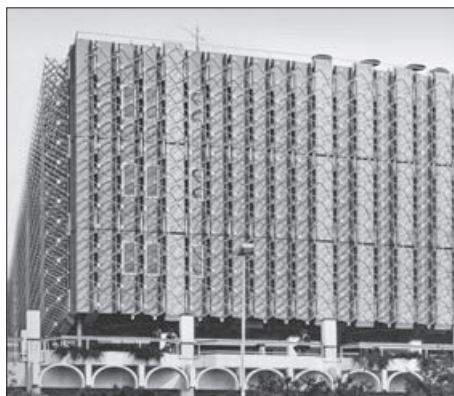
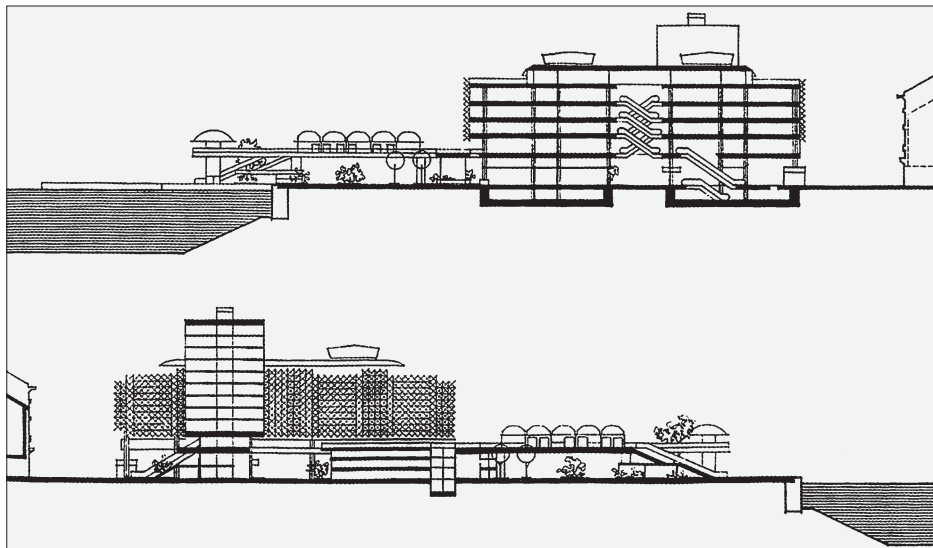
18 Pokretne stube patentirane su 1892., kada su primijenjene u jednoj robnoj kući u New Yorku, a četiri godine poslije dospjele su i do Europe [MILONJA, 2012: 23].

19 HITIL, JOVIČIĆ, 1968; *** 2006: 104

20 *** 1975; DUBROVIC, 2006: 39-49

21 DUBROVIC, 2006: 46

22 VENTURINI, 1960; VENTURINI, 1961

SL. 11. RIJEKA, ROBNA KUĆA 'RI', N. KUĆAN, B. BABIĆ I V. KUĆAN, 1970.-1974.

FIG. 11. RIJEKA, DEPARTMENT STORE 'RI', N. KUĆAN, B. BABIĆ AND V. KUĆAN, 1970-1974

SL. 12. BANJA LUKA, ROBNA KUĆA 'BOSKA', V. NEIDHARDT, LJ. LULIĆ I J. NOSO, 1973.-1979.

FIG. 12. BANJA LUKA, DEPARTMENT STORE 'BOSKA', V. NEIDHARDT, LJ. LULIĆ AND J. NOSO, 1973-1979

publikama Jugoslavije, poput Kućanova u Skopju.²³

U drugoj generaciji robnih kuća 1970-ih godina u Zagrebu su realizirani antologijski primjerci specijaliziranih trgovačkih sklopova – poput *Slovenijalesa* Luje Schwerera (r. 1970.)²⁴, *Autohrvatske* Duška Rakića (r. 1971.)²⁵, *UPIN*-a Zdravka Moslavca (r. 1975.-1978.)²⁶, a krajem desetljeća u tada trendovskim oblicima 'neoregionalizma' (tema kosih 'eternitnih' krovova i fasadne opeke) izvode se i velike robne kuće u povijesnim jezgrama Zeline (Dražen Janković, r. 1979.)²⁷, Vukovara (Branimir Velnić, r. 1978./79.)²⁸, a poslije i Siska, Samobora i dr.

Naši arhitekti grade i poznate primjere robnih kuća u drugim gradovima Jugoslavije, pa tako Lavoslav Horvat projektira robnu kuću *Beograd* na Terazijama (r. 1958.)²⁹, a Velimir Neidhardt s Ljerkom Lulić i Jasnom Nosso izveo je velik trgovački kompleks *Boska* u Banjoj Luci (r. 1973.-1979.)³⁰

Navedeni ključni primjere robnih kuća nastalih od kasnih 50-ih do kraja 70-ih godina, vremenski su i tipološki okvir unutar kojeg je moguće objektivno valorizirati Dragomanovićevu pionirsku ulogu u inauguriranju uopće prvih robnih kuća na području Hrvatske i onodobne Jugoslavije, a također i njegov doprinos u funkcionalnom i tehnološkom razvoju te skupine građevina. U nekim je slučajevima od važnosti i kontekstualizacija teme 'novo u starome'.

NIZOZEMSKI UZORI I UTJECAJ JACOBA BAKEME

DUTCH MODELS AND JACOB BAKEMA'S INFLUENCE

Iako je zagrebački studij arhitekture međuratnoga razdoblja bio pod snažnim konstitu-

ktivnim utjecajem bečke Politehnike i Akademije te švicarskog ETH, na kojih je postulati- ma ovdje i ustrojen prvi edukacijski program, poslijeratno doba u kojem Dragomanović na Fakultetu djeluje isprva kao asistent (od 1951.), a potom i profesor, pokazuje novo preusmjerenje škole prema naglašenomu nizozemskom likovnom izričaju već od sredine 50-ih i osobito tijekom 60-ih godina 20. stoljeća. To će se snažno manifestirati i u Dragomanovićevu projektantskom opusu, a posljedično i u njegovu pedagoškom utjecaju na brojne generacije studenta.

Njegova dva najčešća suradnika u autorskom timu – Radovan Nikšić i Edo Šmidihen – specijalisti su s vrsnom edukacijom i praksom stečenom u Nizozemskoj, a slične je poveznice povremenim studijskim boravcima u Nizozemskoj (1959. i 1961.)³¹ te studijskim putovanjima s apsolventima (srpanj 1964.)³² gradio i sam Dragomanović. Prvi doticaj s Nizozemskom ostvario je, međutim, Radovan Nikšić tijekom šestomjesečnoga usavršavanja u birou Johanna Van den Broeka i Jacoba Bakeme u Rotterdamu (1956.), gdje je upoznao Ouda, Ritvela i druga ključna imena nizozemskoga arhitektonskog miljea.³³ Usto, sudjelovao je na posljednjem kongresu CIAM-a 1959. u Otterlou, gdje je izlagao referat na temu Radničkoga sveučilišta (tada je bio još u izgradnji)³⁴, a uz Bakemu ondje susreće i Alda van Eyecka, jednoga od članova grupe *Team X* koji je i organizirao skup (to nudi nove mogućnosti 'citanja' kasnijih strukturalističkih tendencija i u Nikšićevu i u Dragomanovićevu radu). Kako Ivanković piše u svojoj disertaciji „...potvrda uspjeha i generacijska bliskost s nizozemskim članovima novoosnovane grupe *Team X*, Nikšiću je otvorila vrata novoga stvaralačkog prosedeja, koji je govorio o promjenama ustoličenog moderniteta, o novome vidu habitata, o Geddes's Valley Section, Lijnbaanu, Charged voidu, Lost identity... i o nepripadanju egzemplarnoj arhitekturi pravilnih kubusa kao herojskih oblika prve polovice pedesetih godina”.³⁵

U ovome nizu primjera važno je primijetiti rotterdamski *Lijnbaan*, a i spomenuti kako je u osobnoj arhivi R. Nikšića sačuvana cijela prijepiska s Bakemom³⁶, gdje su međusobno iz-

²³ DUBROVIĆ, 2006: 44

²⁴ PAVLOVIĆ, 1974

²⁵ KARAC, ŽUNIĆ, 2012, 2013: 155

²⁶ ŽUNIĆ, KARAC, 2015: 197

²⁷ *** 1979

²⁸ KARAC, 1994.a: 336

²⁹ PALADINO, 2013: 151-156, 311

³⁰ VUKIĆ, 2001: 34-41

³¹ AF-APD: ad A. Dragomanović; Arhiva Alena Žunica: Aleksandar Dragomanović. Radovi [elab. 1986.?)

³² DRAGOMANOVIĆ, NIKŠIĆ, RADIMIR, 1964

³³ KISIĆ, 2005: 12; IVANKOVIĆ, 2008: 168

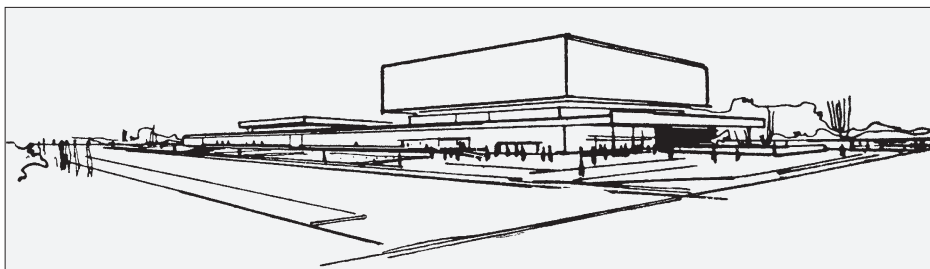
³⁴ KISIĆ, 2005: 14

mjenjivali ideje, što je Nikšiću (a posljedično i Dragomanoviću) osiguralo kontinuitet doticaja s nizozemskom arhitektonskom scenom.

Da nije sve ostalo samo na usmenom ili korespondencijskom posredovanju, dokazuje i spomenuto apsolventsko putovanja u Nizozemsku 1964., koje je Dragomanović organizirao s R. Nikšićem i B. Radimirom, kada su sa studentima obišli najvažnije rotterdamske suvremene realizacije, s naglaskom na Bakemine radove. U uvodnome tekstu publikacije, izdane nakon putovanja, Dragomanović piše: „Arhitektonski biro Prof. Van den Broeka i Bakeme proveo nas je kronološki po Rotterdamskim realizacijama svog biro-a počevši od objekata izgrađenih 1919. godine do najrecentnijih.”³⁷ Među ukupno 11 ilustracija uvrštenih u publikaciju pojavljuje se i *Lijnbaan*, koji je samo godinu dana prije autorski tim Dragomanović – Nikšić – Šmidihen uspješno parafrazirao u svome rješenju Opskrbnoga centra Trnsko.

Dragomanović je Bakemu imao prilike sresti i prilikom njegova posjeta Zagrebu 1965., kada je cijeli tematski broj ‘Arhitekture’ bio posvećen tome nizozemskom arhitektu.³⁸ U časopisu ‘Čovjek i prostor’ [ČIP] su objavljeni i razgovori povodom toga događaja, gdje je bio prisutan Nikšić, a vjerojatno i Dragomanović.³⁹ Napokon, u to je doba i treći član Dragomanovićeve autorskog tima, Edo Šmidihen, boravio na usavršavanju u *Bauwcentrumu* u Rotterdamu (1964./65.).⁴⁰

U iščitavanju mogućih utjecaja nizozemske arhitekture na Dragomanovićeve kreativni prosegde valja reci da je u najranijim njegovim projektima (upravo kod robnih kuća) prije moguće prepoznati Miesov utjecaj u primjeni materijala i ideji montažnosti. Tako Z. Jurić piše: „Paviljon konfekcije na izložbi porodica i domaćinstvo na zagrebackom velesajmu iz 1958. (zajedno s N. Kučanom) i Natječajni projekt Kemijskog instituta PMF u Skopju iz 1960. godine pokazuju senzibilitet za poslijeratna istraživanja Miesa i njegovu monumentalizaciju tehnike, ali uz izrazito rafinirano uspostavljanje humanog mjerila cijelog objekta...”⁴¹ Elementi strukturalizma, kako Jurić smatra, dominiraju u projektu za Dom RTZ (ne slučajno, potpisuju ga sva tri autora – Dra-

gomanović, Nikšić i Šmidihen): „Arhitektonski koncept ima sva obilježja strukturalizma, ali bez agresivne i monotone repetitive, što je inače osnovni nedostatak strukturalistički intoniranih arhitektonskih zamisli.”⁴² Međutim, glavna potka svih Dragomanovićeve projekata jest vraćanje arhitekture na mjerilo čovjeka, aktiviranje ulice koja je izgubila važnost u modernizmu (to je bila osnovna ideja *Lijnbaana*) i, naravno, gotovo de stilovska estetika (koju Jurić primjereno naziva ‘novim kubizmom’): „Uz strukturalistička istraživanja paralelno traju i razmišljanja i realizacije na tragu novog kubizma (studija za modnu kuću u Praskoj iz 1958., robna kuća u Trnskom iz 1963., robna kuća u Sisku iz 1969., robna kuća u Vinkovcima iz 1970., SRCE iz 1972.), kojih je osnovno obilježje uspostavljanje humanog mjerila cjelokupnog objekta pomoću rafiniranog odnosa otvora na pročelju i pažljivo proporcioniranog volumena.”⁴³ I sam Dragomanović u tekstu svoje habilitacije pri opisu ‘NaMe’ Trnsko potvrđuje tu namjeru: „Finoca mjerila tih prostora treba da prenese čovjeka iz širokih aspekata automobilske prometa u svijet pješaka, svijet ljudskog koraka u kojem se susreću svi stanovnici susjedstva.”⁴⁴

Možda je najbolji zaključak o utjecaju Bakeme i Nizozemaca na Dragomanovića dao I. Juras u svojem vrlo osobnom prisjećanju, u nekrologu: „Uzora je bilo puno, ali to primarno nije bio Mies van der Rohe, kako se mislilo. U kabinetu, preko puta radnog stola, na zidu iznad niza niskih ormara još stoje, već pomalo izbljebile, kasirane fotografije kuća holandskih arhitekata: Bakeme, Van der Broeka i Brinckmana... Zašto upravo ta arhitektura? Holandani su dali doprinos novom urbanizmu kroz socijalnu kategoriju. Istraživali su strukturu organizma ovih trgovačkih centara,

SL. 13. ZAGREB, ROBNA KUĆA I KINO, Z. GMAJNER I S. MILKOVIC, NATJEČAJ 1960. (I. NAGRADA)

FIG. 13. ZAGREB, A DEPARTMENT STORE AND A MOVIE THEATER, Z. GMAJNER AND S. MILKOVIC, DESIGN COMPETITION 1960 (1ST PRIZE)

SL. 14. ZAGREB, ROBNA KUĆA I KINO, BORIS MAGAŠ, NATJEČAJ 1960. (V. NAGRADA)

FIG. 14. ZAGREB, A DEPARTMENT STORE AND A MOVIE THEATER, BORIS MAGAŠ, DESIGN COMPETITION 1960 (5TH PRIZE)

SL. 15. ROTTERDAM, TRGOVAČKI SKLOP ‘LIJNBAAN’, J. VAN DEN BROEK I J.B. BAKEMA, 1952.-1954.

FIG. 15. ROTTERDAM, SHOPPING CENTER ‘LIJNBAAN’, J. VAN DEN BROEK AND J.B. BAKEMA, 1952-1954

35 IVANKOVIC, 2008: 169

36 HAZU-HMA: ostavština Radovana Nikšića

37 DRAGOMANOVIĆ, NIKŠIĆ, RADIMIR, 1964: n.p.

38 BAKEMA, 1965

39 *** 1965; U ČIP-u su ponekad prevedeni Bakemini tekstovi (npr. BAKEMA, 1968) ili su prezentirani njegovi radovi (PETROVIC, 1955).

40 OBAD ŠČITAROCI, 2000: 219

41 JURIC, 1988: 6

42 JURIC, 1988: 6

43 JURIC, 1988: 6

44 DRAGOMANOVIĆ, 1972: n.p.

Sl. 16. ZAGREB, TRNSKO, ROBNA KUĆA 'NAMA', A. DRAGOMANOVIC, 1965.-1966.

FIG. 16. ZAGREB, TRNSKO, DEPARTMENT STORE 'NAMA', A. DRAGOMANOVIC, 1965-1966

pješačkih zona i ljepotu industrijskih zgrada. Njihovu su arhitekturu proučavali i snimali naši arhitekti na putovanjima po Holandiji. Inventari oblika njihove arhitekture bili su reflektivni elementi nove, a ne infrastrukturne naslage, Dragomanovićeve personalne slojevitosti. Ne vrijede opisni i brbljivi citati, već jasnoća i konzistentnost.”⁴⁵

ROBNE KUĆE ALEKSANDRA DRAGOMANOVIĆA

DEPARTMENT STORES OF ALEKSANDAR DRAGOMANOVIĆ

U slojevito iščitanim utjecajima inozemnih, napose nizozemskih strujanja u arhitekturi i poticajnom kontekstu doba u kojem je Dragomanović inaugurirao temu suvremene robne kuće na našim prostorima (pri čemu je od svih autora koje smo spominjali i isprojektirao najveći broj objekata te tipološke skupine) nalazimo respektabilan korpus od 14 takvih Dragomanovićeve gradjevina i sklopova (9 je realizirano). Njegova arhitektura trgovačke namjene može se podijeliti na *opkrbne centre* kompleksnijih urbanističkih atributa (3) i *robne kuće* (11).

Ove je teme najčešće projektirao samostalno, no na nekoliko je zadataka radio i u ravnopravnim koautorskim relacijama, primjerice s N. Kučanom (robna kuća u Praškoj ul.), B. Radimirom (robna kuća 'Dom' u Varaždinu) te s R. Nikšićem i Šmidihenom (Opkrbni centri Trnsko i Folnegovićevo – gdje su i najvidljiviji utjecaji 'holandske škole' – te robna kuća 'VaMa' u Varaždinu)⁴⁶. Manje su sretne 'koautorske' relacije na projektima kojih su razradu i realizaciju, mimo autorove volje, preuzeli drugi kolege, poput B. Goldonija (robna kuća 'Dom' u Varaždinu) ili S. Milkovića ('NaMa' Vinkovci), koji Dragomanovićevo autorstvo ni na nacrtima, ni u publiciranim prikazima ne spominju!

Zanimljivo je da je sva trgovačka arhitektura unutar opusa Aleksandra Dragomanovića skoncentrirana u relativno kratkome vremenskom odsječku, u nepunih 14 godina – od 1958. kad projektira paviljon *Porodica i domaćinstvo* na Zagrebačkome velesajmu, poslije Praškoj, do 1972. kad završava glavni projekt 'NaMe' Vinkovci (iako se realizacija protegnula do 1979.). Jedina je iznimka znatno kasniji natječajni projekt za novu robnu kuću u Praškoj (1977.) s poslijenatječajnim studijama koje su, čini se, nastale tek poslije požara, najranije 1981. godine.

Kod Dragomanovićeve *Opkrbnih centara* javlja se polivalentan program sadržaja: objekti za trgovinu, kino, knjižnica, dom kulture, ambulanta, mjesna zajednica, uslužni servisi, restoran i razni društveni prostori. U sva tri primjera zajednička su poveznica pješački

meduprostori, natkriveni pasazi i trgovi, gdje se i u kompozicijskom i u programskom pogledu jasno prepoznaju reference na model rotterdamskoga *Lijnbaana*.

Prema urbanističkom položaju Dragomanovićeve su robne kuće uglavnom projektirane kao slobodnostojeće građevine (često s predtrgom), a samo su primjeri u povijesnim jezgrama Varaždina i Vinkovaca izvedeni kao interpolacije s naizgled ugrađenom 'prislonoj' postavom uz postojeću izgradnju. Modna je kuća u Praškoj specifičan slučaj, budući da je inicijalno projektirana kao paviljon u slobodnom prostoru, poslije je prebačen na parcelu u donjogradskom bloku koju je interpolacijski 'zapunio', no s jasnim prostornim cezurama prema okolnim povijesnim zgradama. Zanimljivo je da svi objekti nastaju kao potencijalni generatori gradskoga života u novim naseljima, koja tek trebaju zazi-vjeti, a rjeđe u povijesnoj jezgri na mjestima gdje je planirana urbana transformacija tradicionalne strukture u modernu gradsku točku.

Tlocrtno-morfološki Dragomanović za *Robne kuće* koristi dva čista, zatvorena geometrijska predloška – kvadrat ('NaMa' Trnsko i nje-ne izvedenice) te izduženi pravokutnik (Praška, Prijedor, Varaždin i Sisak), a samo u Vinkovcima kontura tlocrta doima se razvedenije i manje algoritmirano. Jedini kontrastni odmak od ovih dvaju oblika jest trokutasti garbarit koji je autor ponudio kao jednu od studijskih varijanti za Prašku početkom 1980-ih. Funkcionalni 'zoning' njegovih robnih kuća uvijek je besprijekorno i tehnološki jasno organiziran: ulazi su diferencirani na javne i opkrbne (u stražnjem dijelu), s preglednom pozicijom stubista ili elevatora postavljenih u slobodni prostor, velikim *open space* prodajnim dvoranama prema ulici (oko 2/3 tlocrta etaže) te sa skladišnim i uredskim blokom koji je kod kvadratnih tlocrta smješten u stražnjem dijelu (Trnsko i izvedenice), odnosno u bočnoj 'desnoj' trećini kod izduženih tlocrta (Prijedor, Varaždin, Sisak).

Konstruktivski Dragomanovićeve su robne kuće uvijek skeletni sustavi s nenosivom opnom pročelja, položeni na kvadratnom rasteru koji varira od 5×5 m (Praška) ili 6×6 m (Trnsko) do modula 7,5 m (VaMa). U prvoj etapi koristi lake materijale (čelik – montažno-demontažnih mogućnosti) i stvara prozračne ostakljene zgrade, a u kasnijim primjerima na prijelazu 60/70-ih godina, s

⁴⁵ JURAS, 1996

⁴⁶ R. Nikšić i E. Šmidihen kao formalni su koatori (vjerojatno iz poslovnih razloga) potpisani još i na nacrtima robne kuće 'NaMa' Trnsko te na njoj izvedenici 'Detelinara' u Novom Sadu, no iz kasnijih popisa radova vidljivo je da ni Nikšić, ni Šmidihen taj objekt nikad ne pripisuju sebi, već isključivo Dragomanoviću, kako je i u literaturi na više mjesta publicirano.

⁴⁷ DRAGOMANOVIC, 1972

promjenom protupožarnih propisa, počinje primjenjivati armirani beton (Varaždin, Vinkovci), pa robne kuće postaju zatvoreni volumeni. Projekt koji je označio taj prijelaz jest studija za varaždinsku malu robnu kuću 'Dom', gdje arhitekt predlaže dvije oprečne varijante – jednu lagane strukture i nenosive envelope s čeličnim skeletom te, drugu, s 'povijesnim' pročeljem i strukturom od armiranoga betona i zidanih ispuna (koja je u konačnici i izvedena). U tehnološkom smislu važno je istaknuti kako Dragomanović među prvima u Hrvatskoj uvodi eskalator kao oblik vertikalne komunikacije, koji se kod njega prvi put pojavljuje u projektu za Prijedor (1968.).

Prema oblikovnom rukopisu, odnosno kompozicijskim karakteristikama pročelja i volumena, Dragomanovićeve robne kuće pokazuju nekoliko razvojnih etapa. Prvi primjeri iz ranije faze arhitektonova opusa (Praska, Trnsko i inačice) počivaju na temi uvučenoga, posve dematerijaliziranoga ostakljenog prizemlja nad kojim konzolno prepušten puni 'bijeli' kvadar ostavlja dojam lebdjenja. Druga je etapa obilježena dinamiziranjem masa meandrirajućim volumenom, s ekspresivnom tektoničkom igrom (Prijedor, Sisak). Treći je pristup obilježen brutalističkom izražajnošću pročelja izvedenih u teškim masama i sirovome betonu ('VaMa' Varaždin), a četvrta etapa obuhvaća primjere s obilježjima neoregionalizma i povijesnih 'citata' uvjetovanih konzervatorskim kriterijima uklapanja novogradnje u povijesni kontekst ('Dom' Varaždin, Vinkovci). U vlastitoj oblikovnoj evoluciji Dragomanović je unatoč trendovskim varijacijama likovnoga izričaja uspio održati visoku estetsku razinu svojih rješenja obilježenih elegantnim, minimalističkim vokabularom, osobito dosljednim u projektima koje je radio samostalno.

Na koncu valja istaknuti da je Aleksandar Dragomanović na temi vlastitih robnih kuća ostavio i svoj najvažniji teorijski doprinos – izradivši 1972. na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu rehabilitacijski rad pod nazivom *Problematika robnih kuća na primjerima Trnsko Zagreb, Novi Sad i Vinkovci*⁴⁷, što mu je osiguralo profesorsko mjesto na Katedri za arhitektonsko projektiranje.

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

U arhitektonskom opusu Aleksandra Dragomanovića među stotinjak djela – natječaja, projekata i realizacija – brojnošću i inovativnošću ističu se robne kuće i kompleksni opskrbeni centri – njih 14, osmišljenih za razne gradove onodobne Jugoslavije. Kako je pokazala kritička interpretacija svih navedenih objekata i sklopova iz ove skupine, ključni su autorovi doprinosi u kompozicijskim, konstruktivnim i tehnološkim inovacijama te u funkcionalno tipološkom razvoju arhitekture robnih kuća u nas.

Prvi je uopće 1958. projektirao prvu *ab ovo* namjenski podignutu modernu robnu kuću na području Hrvatske i Jugoslavije, čime je na naše prostore uveo novu arhitektonsku tipologiju. Razvijao je i dosljedno primjenjivao racionalnu i, što je za robne kuće osobito važno, ekonomičnu metodu projektiranja na 'rasteru', stvarajući jasne i pregledne tlocrte podržane čistim konstruktivnim shemama. Usto, zahvaljujući utjecajima nizozemske škole na njegov projektantski proseg, radio je objekte visoke likovne i kompozicijske kvalitete.

Vjerojatno najvrjednije djelo u cjelokupnome njegovu opusu jest robna kuća 'NaMa' Trnsko (uklopljena u širi sklop Opskrbnoga centra) s nedvojbenim utjecajima rotterdamskoga *Lijnbaana* arhitekata J.B. Bakema i J.H. Van den Broeka. Važnost je te zgrade u njezinu utjecaju na daljnji razvoj tipa suvremene robne kuće na prostorima onodobne Jugoslavije, budući da su autorove gotovo tipske inačice (a i plagirane kopije) poslije podignute u nekoliko gradova. Već je u doba nastanka bila visoko valorizirana pa je osvojila *Nagradu saveza arhitekata Jugoslavije* i Godišnju nagradu *Viktor Kovacic* (obje 1966.), a danas je unatoč recentnim degradacijama jedino Dragomanovićevo djelo konzervatorski zaštićeno kao kulturno dobro. Od nerealiziranih projekata takav je kreativni potencijal imalo natječajno rješenje za 'NaMu' u Sisku, koja je mogla biti još jedno remek-djelo svoga vremena.

SL. 17. VARAŽDIN, ROBNA KUĆA 'VAMA', A. DRAGOMANOVIĆ, R. NIKŠIĆ I E. ŠMIDIHEN, 1969.-1978.
FIG. 17. VARAŽDIN, DEPARTMENT STORE 'VAMA', A. DRAGOMANOVIĆ, R. NIKŠIĆ AND E. ŠMIDIHEN, 1969-1978

SL. 18. ZAGREB, OPSKRBNI CENTAR TRNSKO, A. DRAGOMANOVIĆ, R. NIKŠIĆ I E. ŠMIDIHEN, 1965.-1969.
FIG. 18. ZAGREB, SHOPPING CENTER TRNSKO, A. DRAGOMANOVIĆ, R. NIKŠIĆ AND E. ŠMIDIHEN, 1965-1969

Analiza izabranih primjera – Katalog

Iz ukupnoga Dragomanovićeve opusa izabrano je 14 djela trgovačke arhitekture relevantnih za temu robnih kuća i opskrbenih centara. Kataloge su jedinice složene kronološkim redoslijedom, prema prvoj godini projekta (ili natječaja). Datacije su detaljnije rasclanjene, ovisno o raspoloživim podacima: **n.** – natječaj, **p.** – projekt, **r.** – realizacija. Nazivi objekata su izvorni, prema opisima s nacrti ili autorova osobnog popisa radova, a u podnaslovu su dodani i današnji nazivi. Imena ulica su suvremena, radi lakše identifikacije na terenu. Popis dokumentacije je složen abecedno prema ustanovama, a bibliografije kronološki prema slijedu objava (detaljne referencije za oba bloka podataka su priložene na kraju članka, kao i izvori ilustracija).

1. Tipska robna kuća na izložbi 'Porodica i domaćinstvo' [posl. 'Modna kuća']

Zagreb, Zag. velesajam
[prenes. Praška ul. 7]

n. 1958. [l. nagr.] | p. 1958. | r. 1958.
[Praška: p. 1958./59. | r. 1959./60.]

Koaut.: Ninoslav Kučan

Konst. : V. Milčić, M. Bilic;
odg. pr. V. Kreković ['Projekt']

DOKUMENTACIJA:

- AF-AHA: Aleksandar Dragomanovic [doss.]
- Arhiva A. Žunica: *Aleksandar Dragomanovic. Radovi* [elab., 1986.?]
- Arhiva M. Dragomanovića: 3 fot.
- DAZG: [1122] ZGD, inv.br. 2278
- HAZU-HMA: ostavština A. Dragomanovića, inv. br. HMA/AD/9/8/1-6 (6 nac. – 1959)
- MK-MKT: 392, 433
- MSU-ATD: 10933, 13498, 13612
- <http://www.zoz.hr/files/sinagogasec.pdf>

BIBLIOGRAFIJA:

PAVLOVIĆ, 1958; *** 1959; *** 1960; KOLACIO, RAKIĆ, 1960; PUTAR, 1960; RAKIĆ, 1960; M., 1961; IVANČEVIĆ, 1963; Ž.D., 1966.a; Ž.D., 1966.b; *** 1968; PAVLOVIĆ, 1968.a; MAROVIĆ, 1976: 43; PASINOVIĆ, 1977: n.p.; ŽIVKOVIĆ, 1978; J.M.M., 1984; MAROVIĆ, 1986: 192-193; Ž.D., 1987; JURIC, 1988; T. PL., 1993; MIRKOVIĆ, 1994; J.M.M., 1995; ŽD., 1995; OBAD ŠCITAROCI, 2000: 183, 277; IVANČEVIĆ, 2001: 33-34; PASINOVIĆ, 2001: 383; *** 2006: 221; DUBROVIĆ, 2006: 23-27, 88; MRDUJAS, 2007: 174; POLAK, 2007: 600; BOBOVEC, MLINAR, SENTIĆ, 2012: 186; KARAĆ, ŽUNIĆ, 2012, 2013: 179; KRIZIĆ ROBAN, 2012: 78-79, 12; LOVRENCIĆ, 2012: 139, 150-151; MRDUJAS, KULIĆ, 2012: 25; DA.R.M., 2013; DAMJANOVIĆ, 2014: 135; JANKOVIĆ, 2014: 11, 52; ŽUNIĆ, KARAĆ, 2015: 195

Paviljon je prvotno izveden u rujnu 1958. za 2. izložbu *Porodica i domaćinstvo* na 'Zagrebačkom velesajmu' (bio je pozicioniran u SZ dijelu), kada je realiziran i Milković-Gmajnerov paviljon (poslije preseljen za 'NaMu' na Trešnjevачkom trgu). Građevina u privremenoj izložbenoj funkciji unaprijed je projektirana kao robna kuća (prva u onodobnoj Jugoslaviji!) pa se u „Čovjeku i prostoru” tada navodi da je „... objekt ostvaren kao montažno-demontažni, s tim da se nakon izložbe premjesti na određenu lokaciju u Praškoj ulici. (Dakle, sa sajamskom arhitekturom nema mnogo veze.) Objekt je trebao biti tipski – tipska trgovačka kuća...” Stakleno-metalan rasklopivi paviljon izrazito kubičnog volumena, minimalističkog oblikovanja, nastao je pod utjecajem tada popularnih Miesovih čeličnih 'kutija', a s vrlo sličnim konstruktivnim i oblikovnim prosedeom koji je iste godine V. Richter primijenio na Jugoslavenkom paviljonu na EXPO'58 u Bruxellesu.

Prizemlje je kvadratnog tlocrta dimenzija 25x25 m (625 m²), a kat je zbog prepusta nad prednjim i stražnjim trijemom nešto izduljenijih proporcija 25x35 m (875 m²). Ulaz je naglašen natkrivenim 'predtrgom'; u interijeru s 'ophodno' organiziranim prodajnim prostorom u samoj je sredini tlocrta postavljeno jednokrako akcentno stubište. U stražnjoj su zoni prizemlja skladišni, tehnički i sanitarni prostori, dok su na katu u toj zoni uredi. Jednostavan, posve fleksibilan otvoreni tlocrt odgovara funkcionalnim premisama 'tipske robne kuće', koja je morala biti lako prilagodljiva za izmjenjive scenarije korištenja.

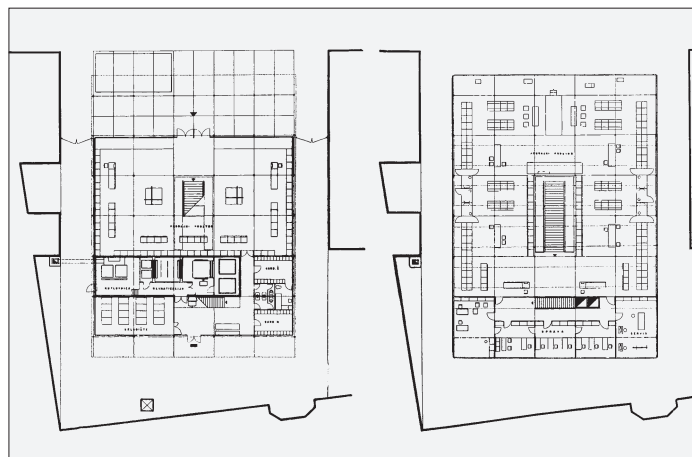
U konstruktivnome smislu paviljon je racionalno, inženjerski besprijekorno projektiran, što je zasigurno i zasluga Vuka Milčića, poslije profesora GF-a u Zagrebu i stručnjaka za čelične konstrukcije. Laka metalna struktura postavljena je na skeletnom rasteru 5x5 m s vrlo tankim stupovima i vidljivim dijagonal-

nim spregovima na pročelju, a u čeliku su izvedeni i svi ostali nosivi dijelovi sklopa (stropni roštilj, krovna rešetka s nadsvijetlima, stubište). Trošak izvedbe bio je vrlo nizak, svega 35.000 din/m².

Potpuno ostakljen i prozračan volumen robne kuće po oplošju je pročelja artikuliran tek rasterom staklenih stijena, što je u noćnoj pojavnosti objektu osiguravalo dojmliiv iluminacijski efekt.

Nakon izložbe paviljon je demontiran i prenesen na parcelu nekadašnje sinagoge u Prašku, u povijesno okruženje gdje se nova arhitektura (koja je izazivala i negativne kritike) kontrastno isticala materijalom, oblikovanjem, ali i znatno nižom visinom. Izvorna dokumentacija velesajamske etape paviljona nije sačuvana, no postoji nekoliko montažnih nacrti za izvedbu na novoj lokaciji u Praškoj (datirani su XII/1958. i III/1959.). Kako su građevinske dozvole za instalacijske dionice izdane krajem 1959. i početkom 1960., kad je 'izvršen očevid' na gradilištu, očito je da je izvedba na novoj lokaciji tada već bila u tijeku. Zbog inovativnoga montažnog postupka, koji je hvaljen kao primjer funkcionalnosti, racionalnosti i ekonomičnosti modernizma toga doba, realizacija je trajala samo 90 dana, a „ČIP” donosi vijest da je robna kuća otvorena potkraj travnja 1960. (ponegdje se u literaturi neprecizno navodi da je riječ o 1963. ili čak 1968.).

Paviljon za koji se i u stručnome tisku pisalo da „...nema definitivni karakter”, pa je za njegovu lokaciju poslije bilo izrađeno više studija i natječaja, izgorio je 31. prosinca 1980. u požaru, a parcela u Praškoj 7 do danas je ostala prazna (privremeno se koristi kao parkiralište). Krajem 1999. vraćena je Židovskoj općini Zagreb, otkad je bilo nekoliko nerealiziranih inicijativa za rekonstrukciju povijesne sinagoge, izgradnju novoga židovskoga kulturnog centra ili memorijalno uređenje.

2. Opskrbni centar Trnsko [cjelina]

Zagreb, Trnsko 29-34

p. 1963. [sukc. do 1967.] | r. 1965.-1969.

Koaut.: Radovan Nikšić, Edo Šmidihen

DOKUMENTACIJA:

- Arhiva A. Žunića: *Aleksandar Dragomanović. Radovi* [elab., 1986.?
- Arhiva I. Nikšić Olujčić: nacrti [Ops. cent., 'NaMa']
- Arhiva M. Dragomanovića: nacrti ['NaMa']
- DAZG: [1122] ZGD, inv.br. 3098: 'NaMa'; inv.br. 3100: Ambul.
- HAZU-HMA:
 - ostavština A. Dragomanovića, inv.br. HMA/AD/9/14/1-119: 'NaMa' (99 nac., 6 fot., panoa - 1963.-1966.)
 - ostavština R. Nikšića, inv.br. HMA/RN/3/35/1-2: Ops. cent. (2 nac. - 1963.); inv.br. HMA/RN/3/37/1-9: Ambul. (5 nac., 4 fot. - 1964.); inv.br. HMA/RN/3/44/1-21: Rest. (11 nac., 10 fot. - 1966./67.)
- MGZ-FT: 50375-50380
- MK-MKT: 378, 385, 387, 429
- UZGZ: DUP Trnsko [1960.]

BIBLIOGRAFIJA:

KOLACIO, 1962: n. p.; V. B., 1962; Z. ŠA., 1964; JELINEK, 1965; MAGAŠ, 1967; PAVLOVIĆ, 1968; MARETIĆ, 1970; MARETIĆ, 1985; ODAK, 1986: 109, 110; ŠEGVIĆ, 1986: 186, 195; PREMERL, 1987; MARETIĆ, 1993: 18, 19, 24, 25, 28; F. VU., 1996; MARETIĆ, 1996.a: 153-154; MARETIĆ, 1996.b: 28-33; KISIĆ, 2005: 108, 109, 127; STRUKIĆ, 2010: 45, 47, 106; ŽUNIĆ, 2012; ŽUNIĆ, KARAC, 2015: 191

Naselje Trnsko, površine 29 ha, nastalo je kao prva eksperimentalna 'kaseta' od ukupno 25 planiranih, no tek djelomično realiziranih stambenih zajednica Južnoga (danas Novoga) Zagreba, dimenzioniranih za po 10.000 stanovnika (idejno urbanističko rješenje: Zdenko Kolacio, Mirko Maretić i Josip Uhlik, 1959./60.). U središtu naselja prepoznatljive su programske i arhitektonske reference (iako u manjem mjerilu) na europski relevantne trgovačke sklopove tog tipa - *Lijnbaan* u Rotterdamu (1953.), *Farsta Centrum* u Stockholmu i *Town Centre* u škotskome Cumbernauld (oba iz 1960.).

Na sličnim je postulatima i autorski tim A. Dragomanović, R. Nikšić i E. Šmidihen osmislio urbanistički kompleks Opskrbnoga centra Trnsko (1963.), kao jedan od prvih primjera polivalentnoga trgovačko-društvenog centra na prostorima bivše Jugoslavije.

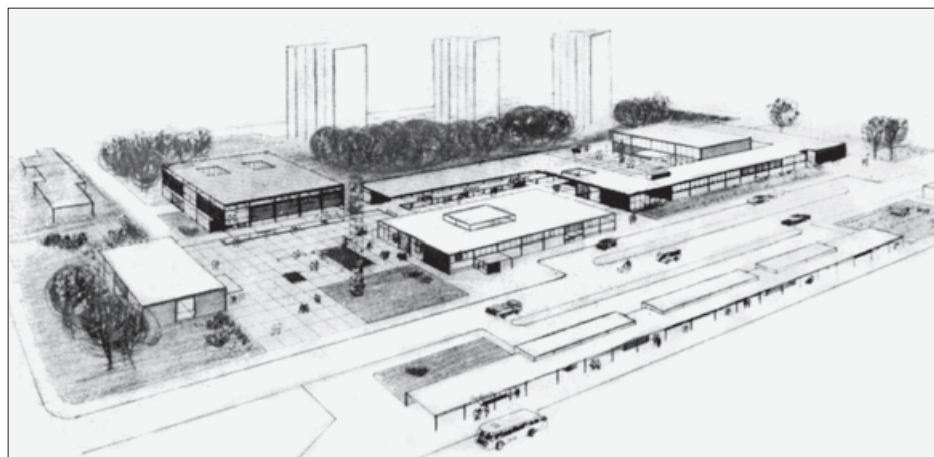
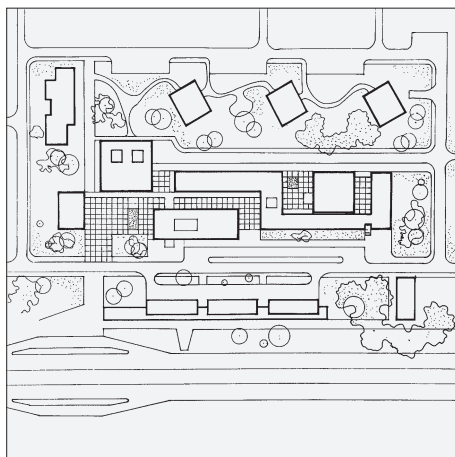
Međutim, unatoč uvriježenome mišljenju, čini se da autori nisu imali bitnog udjela u kompozicijskom rješenju cjeline (već samo u programskoj i poslije arhitektonskoj dionici), s obzirom na to da je na maketi Južnoga Zagreba, koju je godinu prije publicirao Urbanistički zavod grada Zagreba (1962.), sklop Centra već bio definiran u točnim oblicima i gabaritima koje potom nalazimo u razradi Dragomanovića i koautora. Također, zbog jasnoće autorskih atribucija treba razlikovati Opskrbni (ponegdje u literaturi 'Trgovački') centar Trnsko arh. Ede Šmidihena, realiziran nekoliko godina kasnije (1967.-1969.) kao natkriveni pasaż s lokalima, koji je smješten u središnjem dijelu ove veće cjeline istoga naziva!

Sklop je dominantno prizemne strukture, obuhvata 2,6 ha, izgrađene površine oko 5300 m², izdužen u smjeru S-J oko 250 m. Gabaritno je razvedenih masa s nekoliko različitih tema javnih prostora inseriranih između objekata (dva trga, pješačka djelomično natkrivena

ulica, perivojne zone). Iako autori zajednički potpisuju sve nacрте Centra kao urbanističke cjeline, a također i projekte svih objekata, poznato je da su pojedine dijelove tijekom etapne realizacije razrađivali samostalno, kako su te objekte individualizirano poslije i navodili u popisima svojih radova.

Tako Dragomanović od 1963. projektira robnu kuću 'NaMa' u južnoj zoni (izvedena 1965./66.), Šmidihen projektira centralni dio opskrbnog centra s lokalima i natkrivenom setnicom, koja uza se veže planirani restoran, trgovine i uslužne servise te društvene sadržaje (projektirano 1967., realizirano 1969.), a zajedno rade Zdravstveni centar s ambulantom i ljekarnom u sjevernome dijelu (projekt 1964.-1966., izvedba 1966.); kao svojevrsnu ekstenziju Centra Nikšić i Šmidihen izvode i antologijsku osnovnu skolu, smjestenu SZ, u neposrednoj blizini (1962.-1964.). Nažalost, spomenuta promenade koja objedinjuje kretanje kroza sklop ostala je svojevrsan 'torzo' bez ishodišta i nedovoljno artikulirana zbog nikad izvedenih objekata mjesne zajednice i jaslica u južnoj zoni Centra, nerealiziranog restorana s kavonom u središnjem dijelu uz trg (zajednički projekt 1966./67.), doma kulture u sjevernoj 'niši', gdje je danas malen park, i pošte na rubu obuhvata.

Prema recentnim urbanološkim istraživanjima M. Maretića Centar Trnskoga nije u očekivanoj mjeri zaživio kao aktivan generator događanja u prostoru, vjerojatno zbog preformalnog i u odnosu na stambene zgrade izoliranog položaja, gdje je 'težište naseljenosti' i 'geometrijsko središte' naselja pada izvan obuhvata Centra. Na razini arhitektonskoga vrjednovanja cjeline i pojedinačnih objekata riječ je o vrsnim, višestruko nagrađivanim i publiciranim djelima nase kasne moderne.

3. Robna kuća 'NaMa' [posl. 'Diona'; dan. 'Spar']

Zagreb, Trnsko 29

p. 1963.-1965. | r. 1965./66.

Formalni koaut.: Radovan Nikšić,
Edo Šmihlen

Sur. Doroteja Ložnik; stat. Ž. Ročić; el.
Vlado Trtinjak; vod. Zdenko Fidermuc

DOKUMENTACIJA:

- AF-AHA: Aleksandar Dragomanović [doss.]
- Arhiva A. Žunića: *Aleksandar Dragomanović. Radovi* [elab., 1986.?]
- Arhiva I. Nikšić Olujčić: nacrti
- Arhiva M. Dragomanovića: nacrti
- DAZG: [1122] ZGD, inv.br. 3098
- HAZU-HMA: ostavština A. Dragomanovića, inv. br. HMA/AD/9/14/1-119 (99 nac., 6 fot., pano – 1963.-1966.)
- MGZ-FT: 7690, 50375, 50378
- MK-MKT: 429

BIBLIOGRAFIJA:

Ž. D., 1966; MAGAŠ, 1967; *** 1968.a; *** 1968.b; *** 1968.c; PAVLOVIĆ, 1968.b; MARETIĆ, 1970; DRAGOMANOVIĆ, 1972: n.p.; MAROEVIĆ, 1973; *** 1974; VUJOVIĆ, 1977: br. 29; BOSNJAK 1980: 218; ŠEGVIĆ, 1983; J. M. M., 1984; *** 1985: br. 50; ODAK, 1986: 109; ŠEGVIĆ, 1986: 186; JURIC, 1988; T. PL., 1993; J. M. M., 1995; *** 1996; JURAS, 1996; KARAC, 1996; MARETIĆ, 1996: 153-154; POLAK, 1996: 16; POLAK, 1998: 39, 42, 45; SPIRIG, IVANIŠIN, 1998: 111; OBAD ŠCITAROCI, 2000: 166, 183, 266; PREMERL, 2003: 87; *** 2005.-2007; *** 2006: 104; MAROEVIĆ, 2007: 146-147; MRDUJIAŠ, 2007: 174; POLAK, 2007: 606-607; MARGARETIĆ URLIC, 2009: 14-15, 46-47, 49-50; UCHYTIL, BARIŠIĆ MARENIĆ, KAHROVIĆ, 2009; STRUKIĆ, 2010: 45, 46, 47, 106, 115; UCHYTIL, BARIŠIĆ MARENIĆ, KAHROVIĆ, 2011; ZAGREB SOCIETY OF ARCHITECTS' – YOUTH SECTION, 2011; KARAC, ŽUNIĆ, 2012¹, 2013¹: 174-175; ŽUNIĆ, 2012; SEKCIJA MLADIH DAZ-A, 2013; *** 2014; DAMJANOVIĆ, 2014: 391; MAGAŠ, 2014: 54-57; ŽUNIĆ, 2014: 12; ŽUNIĆ, KARAC, 2015: 190-191

U sklopu polivalentnoga Opskrbno-trgovačkog centra Trnsko (program i urbanističko rješenje A. Dragomanović, R. Nikšić, E. Šmihlen, 1963.) Dragomanović iste godine samostalno započinje projekt robne kuće 'NaMa', no nacрте svih objekata u Centru, pa tako i robne kuće, u kontinuitetu zajedničkog rješenja sklopa formalno signiraju sva tri autora koji tek u kasnijim popisima svojih radova navode diferencirane atribucije.

Zgrada je smještena u središtu 'trokuta' naselja Trnsko u južnome dijelu Centra; l. glavnim ulazom orijentirana je prema zelenoj površini i trgu uz sabirnu prometnicu, gdje je inicijalno bio predviđen restoranski objekt (također projekt istih autora, 1966./67.); opskrben pristup i gospodarsko dvorište sa zapadne su stražnje strane. Prvotno je robna kuća bila slobodnostojeći volumen (P+1) eksponirane impostacije u prostoru, a poslije je natkrivenim pješačkim pasażem povezana u jedinstvenu cjelinu s Tržnim centrom (E. Šmihlen, 1967.-1969.).

Čistoga je kvadratnog tlocrta (30×30 m), razvijena na dvije etaže (btt P=1800 m²), pri čemu je prizemlje namijenjeno samoposluživanju, a kat specijaliziranim odjelima. Prodajni su prostori u prednjem dijelu objekta (1000 m²), u kojima skeletna struktura omogućuje otvoren, posve fleksibilan tlocrt organiziran mobilijarom. U stražnjoj su zoni skladišta, uređi, tehničke prostorije i opskrbenne vertikale orijentirani na gospodarsko dvorište, gdje su idejnim projektom bila predviđena dva prizemna aneksa, no realiziran je samo jedan s naknadno projektiranim (1966.) mesnicama otvorenim prema zelenoj tržnici.

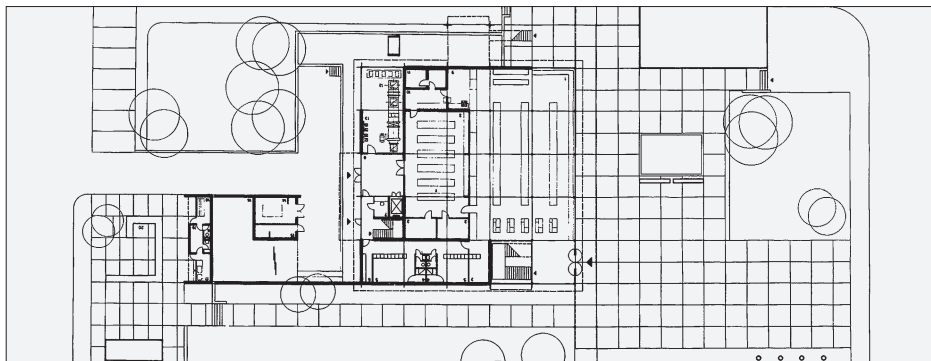
Laka skeletna konstrukcija od kutijastih čeličnih stupova (Ø 130 mm, na katu 100 mm) postavljena je na ortogonalnoj mreži raspona 6×6 m (ukupno 25 modularnih polja). Stropna AB ploča između prizemlja i kata, debljine samo 9 cm, ojačana je AB-gredama na istome nosivom rasteru i sekundarnim podvlakama na svaka 3 m; krovna konstrukcija izvedena je kao čelični roštilj od 'l' nosača, a unutar svakog polja smješteni su horizontalni ukrutni spregovi (Ø 51), dok je vertikalni spreg

(Ø 76) pozicioniran ekscentrično u po jednome bočnome modulu svakog smjera. Oplošje je zgrade nenosivo (sendvič od AB-monierki s 'heraklit' izolacijom i sačastom opekom); spušteni je stropni podgled izvorno bio izveden od drvene oplata, još očuvane na vanjskoj ovješenoj nadstresnici.

Decentno mjerilo i nepretenciozna silueta lebdećega bijelog volumena na transparentnoj staklenoj bazi pokazuju odmjereni i estetizirani koncept. Pročelja kata u apstraktnoj jednostavnosti i čistoci obrađena su sitnim svijetlim kulirom na plohamu 'vijenca', dok su zidne ispune obložene bijelim keramičkim pločicama finoga modula; bjelina zidnih panela prekinuta je tek trakastim prozorskim cezurama (na južnom pročelju postavljeni su brisoleji od metalnih lamela koji su i bitan oblikovni motiv). U kompoziciji sklopa naglasenu važnost ima elegantan potez dvorišnog zida u prizemlju koji se iz osnovnog volumena 'miesovskom' gestom isteže uz južni prospekt zgrade.

Robnu je kuću izgradila 'Industrogradnja' Zagreb (otvorena 25. 2. 1966.), a izvornost joj je bila očuvana do sredine 1990-ih, kad je izveden niz degradacijskih zahvata na vanjstini (postava plitkoga kosog krovišta 1996., ugradnja predimenzionirane alu-elox bravarije), kao i intervencija u interijeru (pregradnja katne etaže u zasebne lokale, izvedba dizala između stubišnih krakova, zamjena drvenoga podgleda knauf-pločama itd.).

Unatoč recentnim devastacijama, ovo je Dragomanovićevo antologijsko djelo od 2003. zaštićeno kulturno dobro [Z-680, NN 63/03], valorizirano kao vrhunski izraz kasne 'bijeleg' moderne. Ta inženjerski čista i konstruktivno racionalna građevina, osobitoga kompozicijskog sklada i simplicirnoga likovnog rukopisa obogaćenog osjećajem za detalje, autoru je 1966. donijela *Godišnju nagradu 'Viktor Kovačić'*, a o popularnosti zgrade (koja je bila jedan od prvih primjera suvremenih robnih kuća u onodobnoj Jugoslaviji) govori i činjenica da su prema njezinu 'tipskom' obrascu realizirane gotovo identične robne kuće u Vukovaru i na dvjema lokacijama u Novom Sadu.

4. Opskrbni centar Folnegovićevo

Zagreb, J. Laurencića | M. Trnine

p. 1965. – id. skica

Koaut.: Radovan Nikšić, Edo Šmidihen

DOKUMENTACIJA:

- Arhiva A. Žunića: *Aleksandar Dragomanović. Radovi* [elab., 1986.?
- HAZU-HMA:
 - ostavština A. Dragomanovića, inv.br. HMA/AD/9/16/1-5 (5 nacrti – nedat.)
 - ostavština R. Nikšića, inv.br. HMA/RN/3/40/1-5 (5 nacrti – nedat.)
- MK-MKT: 376, 443

BIBLIOGRAFIJA:

KISIĆ, 2005: 110, 127

Polivalentan kompleks planiran je za tada već uglavnom dovršeno Folnegovićevo naselje (na nacrtima pogrešno piše 'Folnegovićevo ulica', koja se nalazi sjevernije, na Sigecići), a trebao je biti lociran u središtu naselja na četverokutnoj insuli izduženoj u smjeru Z-I, omeđenoj četirima ulicama. Taj neizgrađeni prostor okružen višestambenim zgradama urbanistički je bio predviđen za centralni sadržaj pa je rješenje interpolacijski uklopljeno u dovršenu ortogonalnu matricu cjeline koju uspješno nastavlja.

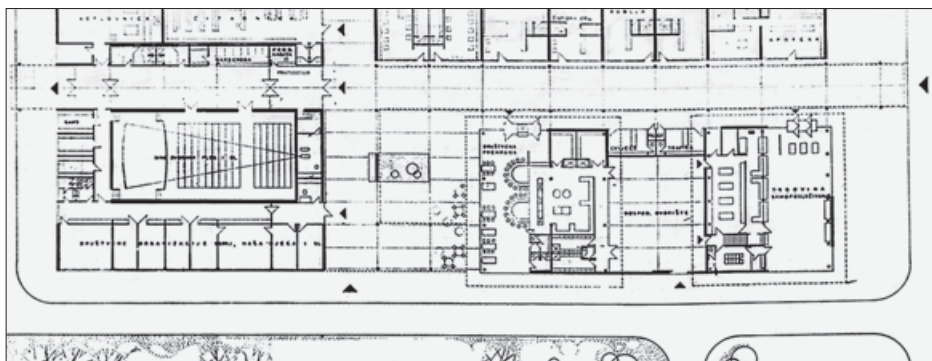
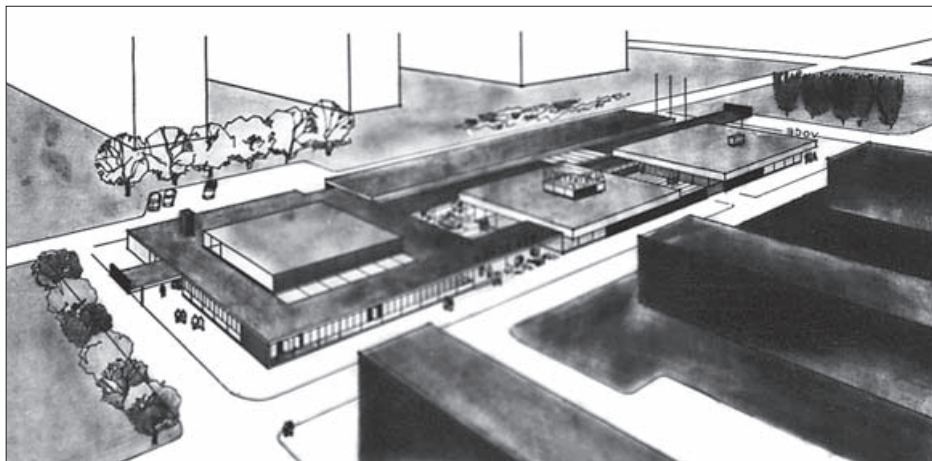
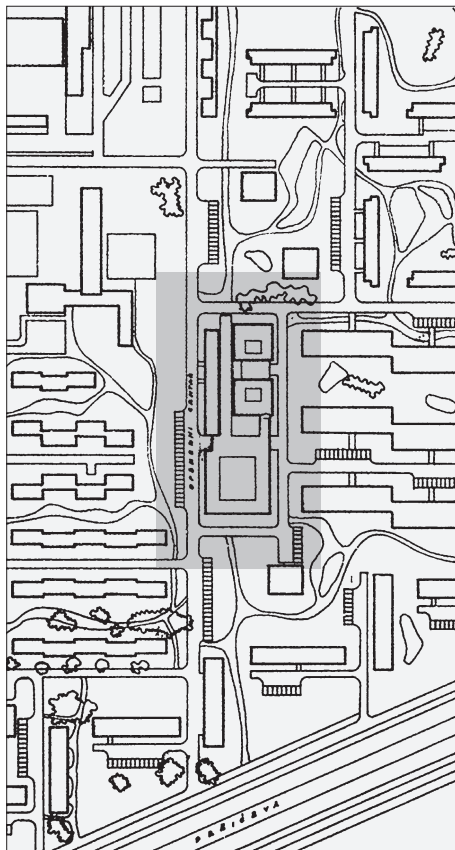
Ovaj projekt (Dragomanović ga u popisu svojih radova naziva 'idejna skica') nastaje dvije godine nakon programski sličnoga Opskrbnog centra Trnsko, no djeluje kao njegova kompaktnija, zatvorenija i kompozicijski manje dinamična verzija. Komunikacijske okosnice sklopa koje povezuju sve sadržaje jesu dvije natkrivene pješacke osi (svojevrsan *cardo* i *decumanus*), što su kao tema preuzete iz Trnskoga, a ishodišno nesumnjivo iz rotterdamskoga Lijnbaana. Na sjevernome dijelu, uz poduznu setnicu, postavljen je linearni potez uslužno-servisnih sadržaja (brijac, frizer, sabirnica rublja, čistionica, postolar, ljekarna) smještenih u lokalima moduliranim konstruktivnom mrežom. Samoposluživanje je na istočnome dijelu sklopa, a na nj se prema središtu nadovezuje restoran društvene prehrane, ot-

voren prema klaustralnome trgu (tema *forum*) formiranom uza sjecište pješackih osi. U zapadnoj su zoni Centra društveni sadržaji (kinodvorana, čitaonica, prostori udruga), sa zanimljivim preklapanjem urbanističkih i arhitektonskih komunikacija (na vanjski poduzni pasaż nastavlja se unutarnji hodnik društvenoga centra, prolazan na oba kraja).

Konstrukcija sklopa počiva na čistoj kvadratnoj mreži, a čini je čelični skeletni sustav s lakim staklenim ili panelnim vertikalnim ispunama.

Pročelja su 'de stiljovski' oblikovana, apstraktna i kompozicijski promišljena, s iznimno izduljenim prizemnim volumenima povezanim zajedničkom opnom ravnoga krova. I sam tlocrt u prostornim odnosima ostavlja dojam kao da je proporcioniran u zlatnome rezu. Zanimljiv su oblikovni detalj veliki natpisi iznad svake volumenske cjeline koji pojašnjavaju njezin program.

Neobično je što taj iznimno uspješan projekt nikada nije publiciran, niti se spominje u enciklopedijskim biografijama autora. Iako daljnje razrade dokumentacije nije bilo, prostor potencijalnoga Centra još je dvadesetak godina čuvan za tu namjenu, pa je tek sredinom 1980-ih na tome mjestu nastala stambena zgrada i objekt samoposluživanja.

5. Robna kuća 'Dom' – 'Jedinstvo' [posl. 'VaMa'; 'Point']

Varaždin, Cankareva 1 | Kačićeveva 3
p. 1966. – id. skica; 1967. – gl. pr.
| r. 1967./68.

Koaut.: Berislav Radimir
[Izv. pr. Bruno Goldoni, APB 'Varaždin']

DOKUMENTACIJA:

- DAVŽ: [0047] SO Varaždin, br. 06/3850-1967: Rob. kuća 'Jedinstvo' (1 mapa: dozv., 4 nac. – 1966./67.)
- HAZU-HMA: ostavština A. Dragomanovica, inv. br. HMA/AD/9/17/1-7 (6 nacrti – 1966.)
- MK-KOVA: konz. Uvjeti, dozvole
- MK-MKT: 442

ANKETNI IZVORI:

- Spomenka Rožić, Varaždin (27.11.2015.)
- Željko Trstenjak, pročelnik KO Varaždin (27.11.2015.)

BIBLIOGRAFIJA:

KOŽAR, 1974: n.p.; KOŽAR, 1985: n.p.; LENTIC-KUGLI, 2001: 27, 75

Podaci o ovome objektu djelomično su dvojbene i nedovoljno jasni. Naime, Dragomanović u popisu svojih radova navodi *studiju* Robne kuće 'Zvijezda' Varaždin iz 1968. (lapses u nazivu, vjerojatno zbog njegove istoimene novosadske robne kuće), dok na sačuvanim nacrtima iz ostavštine ni naziva ni adrese nema, a listovi su opisani tek kao *idejne skice* s datacijom 7/1966. Jedina bilješka u literaturi [LENTIĆ-KUGLI, 2001.] navodi robnu kuću pod nazivom 'Jedinstvo' (što je naziv tvrtke) te *realizaciju* datira u 1967., navodeći da ju je po projektu A. Dragomanovica i B. Radimira 'izveo' arh. B. Goldoni iz Varaždina. Ni Dragomanović, ni Radimir u svojim popisima ne spominju da je objekt realiziran, no na adresi koju bilježi I. Lentić-Kugli doista postoji robna kuća koja izgledom točno odgovara jednoj od varijanti iz spomenutih Dragomanovićevih idejnih skica!

Korespondenciju oko izgradnje tog objekta 1966./67. s Konzervatorskim zavodom te SO Varaždin potpisuje Bruno Goldoni (APB 'Varaždin'), koji 1967. ishodi lokacijsku i građevinsku dozvolu za robnu kuću pod službenim nazivom 'Dom', pa se čini da je bez sudjelovanja autora, a možda i bez njihova znanja, lokalno napravljena projektna razrada, potom i realizacija (je li se Dragomanović tog autorstva iz nekoga razloga odrekao ili za realizaciju nije ni znao, zasad ostaje nejasno).

U zaključnom dokumentu investitor izjavljuje da je osigurao sredstva za izgradnju u visini 1,9 milijuna dinara te da će gradnju započeti 1. 6. 1967., a završiti je do 1. 4. 1968. Uporabna dozvola nije uložena, pa se datacija dovršetka izvedbe ne može točno utvrditi.

Preobrazbom poduzeca naziv se ubrzo mijenja u 'VaMa', a kad je objekt 2000. prodan zagrebačkom 'Tekstilprometu', robna je kuća preimenovana u 'Point'; posljednjih nekoliko godina korisnik je 'Donatex'. To je prva, mjerilom nevelika, varaždinska robna kuća u kojoj su nakon izgradnje 'VaMe' na Kapucinskom trgu ostali samo neki komplementarni odjeli (namještaj, boje i lakovi), a u novije vrijeme tekstilna roba.

Gradjevina je locirana u visokovrijednom ambijentu povijesne jezgre, na uglovnoj parceli u okruženju prizemnica i jednokatnica, pa je gabaritno prilagođena tome mjerilu (P+1+Pk), s linijama pročelja postavljenim na povijesnome regulacijskom pravcu i poluugrađenom postavom prema južnome susjedu.

U spomenutim 'idejnim skicama' Dragomanović istražuje dva oprečna pristupa – jedan gdje metodom kontrasta interpolira suvremeno oblikovanu robnu kucu s ravnim krovom, slobodnostojeće postave uvučene u parcelu (nalik umanjenoj 'Nami' Trnsko!) i drugi gdje metodom uklapanja oblikuje discipliniranu ugrađenu uglovnicu s kosim krovom, arkadnim trijemom u prizemlju i pravilnim ritmom francuskih prozora na katu. U oba slučaja tlocrt je gotovo identičan (izvedene dimenzije su 20x20 m), također i urbanistička postava koja je uključivala aktivaciju dvorišta i pasaż kroz palaču zagrebačkoga Kaptola u istočnome zaleđu robne kuće (nerealizirano). Izvedena je, dakle, ova konzervativnija varijanta koja slijedi vijenac susjednih kuća i nagib kosih krovova te inauguriira trijem s lukovima u prizemlju, naizgled 'povijesnih' atributa, ali nespecifičan za Varaždin.

Interijer u prizemlju riješen je poluetazno (pod južnim je dijelom suterenski prostor), sa središnjom postavom vertikalnih komunikacija i kružnom organizacijom prodajnog prostora; kat i potkrovlje ponavljaju tu dispoziciju. Predviđeno južno gospodarsko dvorište u Cankarevoj ul. nije izvedeno, pa postoji samo kolni pristup u zadnjoj arkadi.

Konstrukcija je kombinacija AB skeleta i punih zidova (u 'kontrastnoj' varijanti trebala je biti čelična).

Ovo korektno, no ne osobito kreativno Dragomanovićevo djelo prvi je put u njegovu opusu inauguiralo temu povijesne i lokalne kontekstualizacije koja će se snažno manifestirati nekoliko godina poslije pri oblikovanju robne kuće u Vinkovcima.

6. Robna kuća 'Vukovar'

[dan. 'Velepromet']

Vukovar, J. J. Strossmayera 3

p. 1966. ? | r. 1969./70.

DOKUMENTACIJA:

- Arhiva A. Žunića: *Aleksandar Dragomanović. Radovi* [elab., 1986. ?]
- MK-KOVu: id. proj. obnove rob. kuće ('Hidro-elektra-projekt', d.o.o. – 5/2001.)

ANKETNI IZVORI:

- Zdenka Predrijevac, pročelnica KO Vukovar (6.8.2015.)

BIBLIOGRAFIJA:

DRAGOMANOVIĆ, 1972: n.p.; POPOVIĆ, 1972: 20, 21, 27, 36; MAJSKI, 1975: 126; TUSTONIĆ, 1977: n. p.; J. M. M., 1984; JURIC, 1988; KARAC, 1992; T. PL., 1993; KARAC, 1994.a: 331, 336; KARAC, 1994.b: 91; J. M. M., 1995; Z. KĆ., 1996; *** 1996; KARAC, 1997.a: 14; KARAC, 1997.b: 14; OBAD ŠCITAROCI, 2000: 183; KARAC, 2001: 123; KARAC, 2004: 133; Z. KĆ., 2005; KARAC, 2007: 137; KARAC, 2010: 229-230, T. XCV/2; KARAC, 2012: 240; ŽUNIĆ, 2012: 128; *** 2014

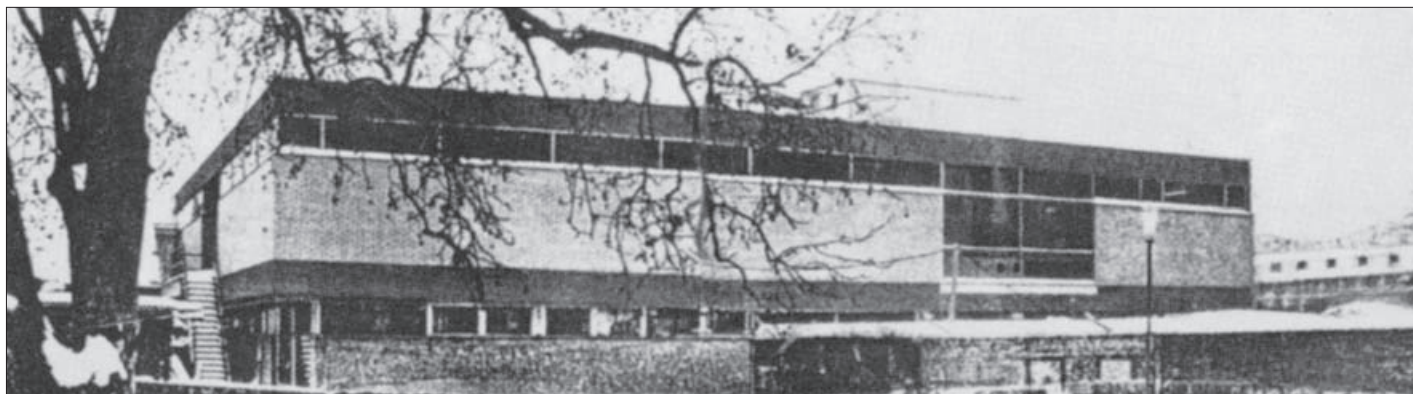
Vukovarska robna kuća (još uvijek u izvornoj funkciji) jedna je od četiriju izvedenih inačica Dragomanovićeve 'NaMe' Trnsko koja je i danas u najboljem stanju. Čini se da je projekt naručen odmah nakon dovršetka zagrebačkog 'prototipa' jer sam autor u popisu svojih radova objekt datira u 1966., što se može odnositi na dokumentaciju, ali ne i na izvedbu, koja se prema publikacijama vukovarskog poduzeća 'Građevinar' odvijala tek tijekom 1969./70. Projekti u Vukovaru nisu sačuvani, a nema ih ni u Dragomanovićevoj ostavštini (iako on u popisima radova navodi 'glavni i izvedbeni projekt'), pa je moguće da i nisu iznova iscrtavani, nego da su za gradnju korištene kopije nacrtu Trnskoga (s ulijepljenom novom sastavnicom, kako se često radilo kod tipskih projekata).

Zgrada je podignuta u središtu grada, u glavnoj ulici, a nastala je na mjestu gdje je u poplavi 1965. srušen povijesni blok. U izmijenjenoj urbanističkoj situaciji umjesto uličnoga poteza ugrađenih prizemnica ispred nove je robne kuće, uvlačenjem volumena u dubinu parcele za 8 m, formiran predtrg kao začetak buduće pješačke zone. Novogradnja je isprva bila slobodnostojeća, no interpolacijom aneksa uza sjeverno pročelje (arh. Milka Pačić, 1980.) postala je poluugrađena.

U odnosu na izvorni zagrebački predložak, na vukovarskom primjeru nisu izvedeni svi elementi arhitekture, niti su korišteni posve

identični materijali i vidljivi detalji. U stranim dijelovima tako nije realizirano gospodarsko dvorište sa servisnim objektom (a posljedno ni amblematski južni zid kao važan dio kompozicije), budući da parcela nije imala dovoljnu dubinu, a ni kolni pristup. Nedostaju brisoleji i njihovi zidni nosači ispred velikih južnih otvora na katu jer je u tlocrtu na tome dijelovima potez ureda zamijenjen prodajnim de-gažmanom kojem nije trebala zaštita od sunca. Kao rezultat prilagodbe tehnološkim mogućnostima lokalnoga građevnog poduzeća, nenosiva katna opna na pročeljima umjesto sendvič-monierki izvedena je kao klasičan zid od bijele silikatne opeke, a betonske su horizontalne pasice obrađene u smeđem kuliru, što je za Dragomanovićeve likovni rukopis ne-tipičan i prekontrastan kolorit.

S obzirom na to da se robna kuća nalazi u zaštićenoj povijesnoj jezgri, u obnovi nakon Domovinskoga rata konzervatorskim je nastojanjem provedena rekonstrukcija prema Dragomanovićevoj izvorniku (arh. Marusja Tus, 2001.). Pritom su korigirane neke od spomenutih 'lokalnih' nedosljednosti pa je objekt umjesto vidljive opeke dobio glatko žbukana, posve bijela pročelja nalik onima u Trnskom. Ipak, željezna bravarija, koja tehnički više nije prihvatljiva, zamijenjena je aluminij-skom, a suvremeni su materijali korišteni i u interijeru ('knauf' spušteni stropovi i podgle-di stubišta itd.).

7. Robna kuća 'Zvezda' – 'Kokra' [dan. 'Simpó']

Srbija, Novi Sad,
Bulevar oslobođenja 31

p. 1967. ? | r. 1968.

DOKUMENTACIJA:

– Arhiva M. Dragomanovića: fotog. (o. 1970.)

ANKETNI PODACI:

- Nebojša Todorović, Novi Sad, SGNS – TA (6.8. 2015.)
- Dr.sc. Dubravka Đukanović, Novi Sad, 'Studio D'Art' (6.8.2015.)

BIBLIOGRAFIJA:

DRAGOMANOVIĆ, 1972: n.p.; J. M. M., 1984; JURIC, 1988; T. PL., 1993; J. M. M., 1995; OBAD ŠCITAROCI, 2000: 183; ŽUNIĆ, 2012: 128; *** 2014

Prototip robne kuće 'NaMa' Trnsko, nakon Zageba i Vukovara, uz manje je modifikacije gotovo istovremeno izveden i na dvjema lokacijama u Novom Sadu (a planiran je i za treću u sklopu Centra 'Liman II', gdje do realizacije nije došlo).

Projektna dokumentacija nije sačuvana ni u ostavštini Aleksandra Dragomanovića, ni u Tehničkoj arhivi SO Novi Sad (gdje postoje nacrti za kasniju robnu kuću na Detelinari), pa nije sigurno potpisuje li i ovu zgradu isti formalni koautorski tim (R. Nikšić i E. Šmidihen), no vjerojatno je da je tako. Moguće je da nacrti i nisu iznova iscrtavani, već da su korištene kopije projekta robne kuće Trnsko s doljepljenom novom sastavnicom, kako je to učinjeno u elaboratu robne kuće na Detelinari.

Zbog nepostojanja dokumentacije ni datacija zasad nije sasvim pouzdana, budući da Dragomanović u popisu svojih radova navodi 1967., ali ta se godina (sudeći po sličnoj, ali razjašnjenom dvojbi oko vukovarske robne kuće) vjerojatno odnosi na projekt, dok smo terenskom anketom među stanovnicima susjednih zgrada utvrdili da realizaciju valja datirati u 1968. Urbanistički položaj robne kuće vrlo je ekspoziran, smještena je na najvećemu novosad-

skom bulevaru u prvome redu uz ulicu, glavnim pročeljem orijentirana prema zapadu, a arhitektonski joj okvir u zaleđu formiraju lamele stambenih višekatnica.

Gospodarsko je dvorište zbog prostornih ograničenja manje nego kod Trnskoga te ima bočni južni ulaz, no u interijeru je organizacija tlocrta s otvorenim prodajnim prostorom posve izvorna, a vjerno je očuvano i glavno stubište koje je kod ostalih primjera pretrpjelo znatnije intervencije.

Robna kuća (danas salon namještaja) u dobrome je stanju pa su evidentirane tek manje adaptacije: željezna je bravarija zamijenjena alu-eloxom i glavni je ulaz premješten na južni dio pročelja, u interijeru je drveni spuštenu strop zamijenjen 'knauf'-pločama, a istim su materijalom (vjerojatno zbog protupožarnih propisa) obloženi i čelični stupovi.

Na bočnome su pročelju izvedeni zidni istaci za brisoleje, ali lamele nikad nisu postavljene vjerojatno stoga što je to sjeverna fasada.

Daščani spuštenu strop očuvan je u podgledu ovješene nadstrešnice ispred glavnoga pročelja i po obodu glavnoga volumena.

8. Trgovačko-administrativni Centar 'Liman II'

Srbija, Novi Sad,

Bulevar oslobođenja 127-133 |
Bulevar cara Lazara | Nar. fronta |
Dr. I. Ribara

p. 1968. – id. skica | urb. rješenje izvedeno

DOKUMENTACIJA:

– Arhiva A. Žunica: *Aleksandar Dragomanović. Radovi* [elab., 1986.?

BIBLIOGRAFIJA:

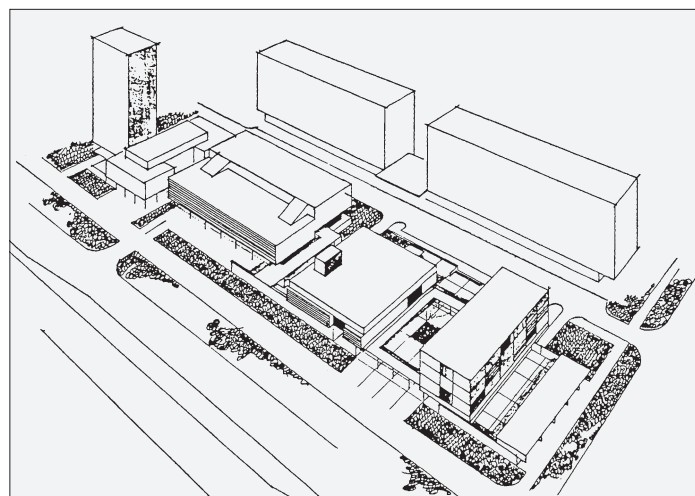
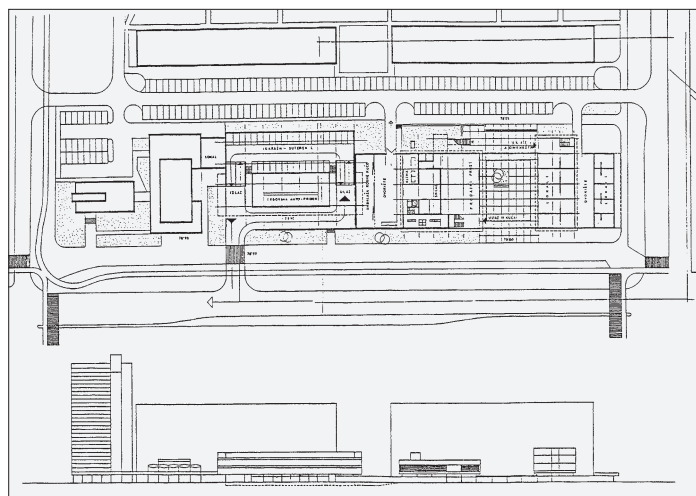
* Projekt nije publiciran niti se u literaturi navodi.

Realizacija robne kuće 'Zvezda' na sjevernom potezu Bulevara oslobođenja 1968. Dragomanoviću je, čini se, otvorila nove mogućnosti projektantskog angažmana u Novom Sadu jer iste godine za južni dio tog bulevara izrađuje 'idejnu skicu' urbanističko-arhitektonskog sklopa opskrbnog centra nove višestambene zone 'Liman II'. Potpunija dokumentacija tog projekta ni u autorovoj ostavštini, ni u gradskom arhivu Novoga Sada ne postoji, osim nekoliko skica ulozenih u elaborat njegovih referentnih radova, pa nije jasno je li daljnje razrade uopće bilo ili je sve ostalo na inicijalnim promišljanjima.

Riječ je o polivalentnome javnom sklopu smještenom u insuli omeđenoj četirima ulicama. S obzirom na to da i na tlocrtima i na pogledima postoje 'bijejele markice' koje Dragomanović nije rješavao (ali ih je ucrtao), može se zaključiti da su to objekti koji su tada već postojali ili su bili urbanistički zadani, zbog čega njegov sklop ima karakter kompleksne urbanističke interpolacije. Svi projektirani objekti stvaraju novu gradsku fasadu sa zapadnom orijentacijom prema Bulevaru oslobođenja i stražnjim opskrbeno-parkirališnim i kolnim pristupom s istočne paralelne Ul. dr. I. Ribara. Središnja je tema prostornog rješenja

robna kuća (tlocrtno i vanjskim izgledom nalik Trnskome, ovdje u 5. inačici), sjeverno je od nje velika trokatna garaža s trgovačkim prizemljem, a južno, na uglovnoj poziciji prema Ul. Narodnog fronta, poslovna 'lamela' P+3 te ispred nje prizemni paviljon s trgovačkim lokalima. Oko cijeloga sklopa predviđen je zeleni okvir, a ispred robne kuće ucrtan je dijelom natkriveni trg atrijske koncepcije (parafraza rimskog *forum*). Prospekt prema bulevaru odlikuje se elegantnom horizontalnom kompozicijom masa povezanih u cjelovit oblikovni izričaj kasne moderne.

Iako daljnji trag Dragomanovićeve sudjelovanja u artikulaciji tog prostora nemamo, važno je istaknuti da je opisana urbanistička situacija u konačnici vrlo točno realizirana po njegovu rješenju, no s drukčijom arhitekturom. U garažnome objektu danas su u prizemlju smještene trgovine, u robnoj kući dominantan je sadržaj 'DM', a poslovna je zgrada realizirana u planiranim gabaritima, ali bez prizemnog paviljona s lokalima. Autor ne navodi nikakav podatak o realizaciji tog sklopa, pa možda i nije bio upoznat s činjenicom da je njegovo urbanističko rješenje u cijelosti izvedeno, vjerojatno na način da je bilo ugrađeno u formalni urbanistički plan i sukcesivno izvedeno.

9. Robna kuća
BiH, Prijedor
 p. 1968. – studija

DOKUMENTACIJA:

– Arhiva A. Žunica: *Aleksandar Dragomanović. Radovi* [elab., 1986.].

BIBLIOGRAFIJA:

* Projekt nije publiciran niti se u literaturi navodi.

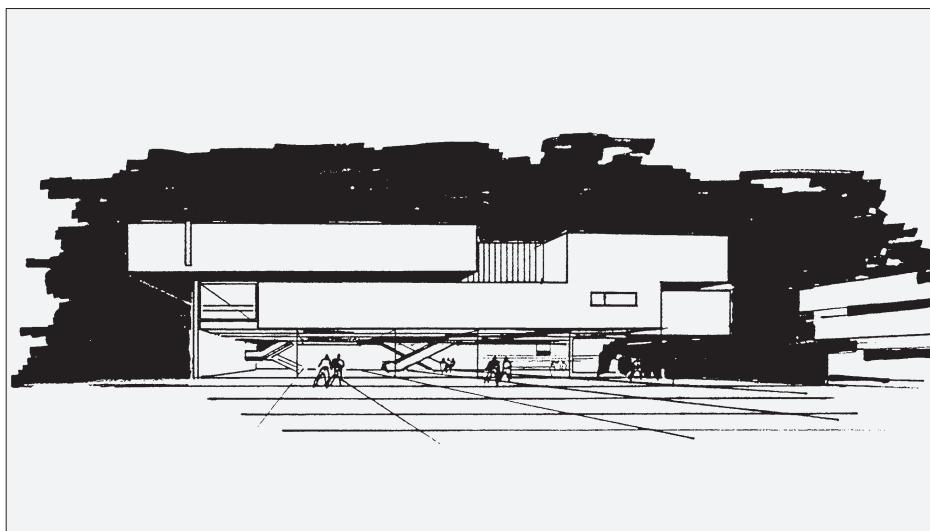
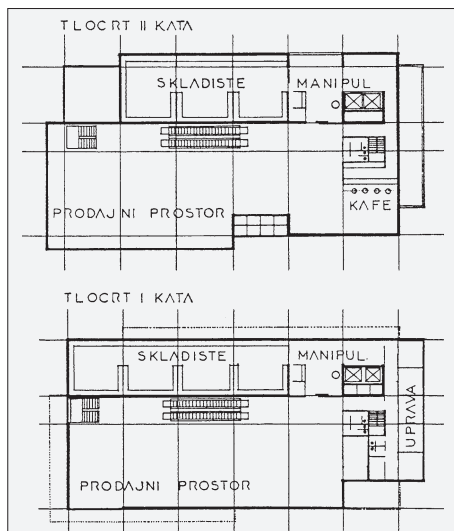
Studija za robnu kuću u Prijedoru sačuvana je u samo nekoliko skica bez oznake naručitelja, uže lokacije ili adrese. Nije publicirana niti se igdje u literaturi spominje, a zanimljivo je da ju ni sam autor ne navodi u popisima svojih radova iako je jedan list graficke dokumentacije (s perspektivom i dva tlocrta) uvrstio u elaborat vlastitih djela, što je zasad jedini trag postojanja ovoga projekta. Možda je razlog tome taj što daljnje razrade za Prijedor nije bilo, dok je gotovo identično rješenje tlocrta uz prepoznatljive kompozicijske elemente Dragomanović godinu dana kasnije (1969.) iskoristio u natječajnom projektu za robnu kuću 'NaMa' Sisak, gdje je elaboracija prijedorskoga 'prototipa', kako ćemo vidjeti, dovedena do visoke kreativne razine.

Sudeći po perspektivnom crtežu, robna kuća u Prijedoru kao soliterni je troetažni objekt (P+2) trebala biti smještena u dnu većega trga prema kojem se otvara dužim pročeljem, a linijatura pješačke plohe kontinuirala je iz konstruktivnog rastera zgrade.

Objekt je izduženoga pravokutnog tlocrta (okvirnih proporcija 1:2) razvijenog na ortogonalnoj konstruktivnoj mreži 8,5×12,5 m

(sudeći po sisackom projektu). Kat ima identičnu organizaciju kao i sisacki primjer – velik *landscape* prodajni prostor uzduž cijelog objekta, opremljen eskalatorima pozicioniranim točno kao na sisackome i poslije na varazdinskom tlocrtu, a paralelno s njima, u dubini prostora uzduž stražnjega se pročelja protežu četiri 'boxa' skladišta; na kraćoj strani zgrade nalazi se upravno-administrativni blok s tehničkim vertikalama, po čemu je dispozicijski 'zoning' vrlo sličan rješenju varazdinske 'VaMe'. Drugi je kat gotovo preslika prvoga (vjerojatno i prizemlja, koje nije prikazano), uz dodatak uglovnoga cafea.

Kao kod ostalih Dragomanovićevih robnih kuća, i ova u kompozicijskom postupku ostavlja dojam lebdjenja osnovnoga punog volumena nad transparentnim staklenim prizemljem, pri čemu je dvokatni gabarit rasčlanjen horizontalnom cezurom otvora i posmaknutim volumenima katnih etaža koje se doimaju kao elegantne bijele trake. Sa sisackim primjerom prijedorska robna kuća dijeli sličnosti u oblikovanju pročelja inspiriranih temom meandra i naglašenom igrom konzolnih prijepusta te uvlačenja volumena 'oduzimanjem' mase od glavnoga korpusa.

10. Robna kuća 'Nama' [posl. 'VaMa', dan. zatvorena]

Varaždin, Kapucinski trg 9 |
Vrazova | Cankareva

n. 1968./69. [I. nagrada] | p. 1969.
[izmj. do 1977.] | r. 1969.-1978.

Koaut.: Radovan Nikšić, Edo Šmidihen
[razrada: APB 'Ilica 21'; 'Projekt' Zagreb;
PB GP 'Zagorje']

DOKUMENTACIJA:

- AF - AHA: Aleksandar Dragomanović [doss.]
- Arhiva A. Žunića: *Aleksandar Dragomanović. Radovi* [elab., 1986.?]]
- Arhiva I. Nikšić Olujic: persp.
- DAVŽ: [0047] SO Varaždin, UP-I UP-06-5386/1969; 06-1953/75; 06-1853/77; 06-2305/77; 06-2437/77; Rob. kuća 'VaMa' (7 mapa: dozv., nac., razni dok. - 1968.-1978.)
- HAZU-HMA:
 - ostavština A. Dragomanovića, inv. br. HMA/AD/9/20/1-5 (5 fot.);
 - ostavština R. Nikšića, inv. br. HMA/RN/3/45/1-9 (1 nac., 7 fot., 1 dok.)
- MK-KOZG: konz. uvjeti, dozvole
- MK-MKT: 394

ANKETNI IZVORI:

- Spomenka Rožić, Varaždin (27.11.2015.)

BIBLIOGRAFIJA:

MALEKOVIC, 1969; KOZAR, 1974: N. P.; MAROEVIC, 1975; MAROEVIC, 1976: 46; MAROEVIC, 1977; MAROEVIC, 1978; MAROEVIC, 1981: 46, 53, 60; MAROEVIC, 1982; RUSAN, 1983; KOZAR, 1985: N. P.; MAROEVIC, 1986: 194, 218; PREMIERL, 1987; R., 1987; JURIC, 1988; GALIC, 1991; T. PL., 1993; *** 1996; F. VU., 1996; OBAD ŠCITAROCI, 2000: 183, 219, 298; KISIĆ, 2005: 18, 44, 72, 112, 129, 130; SLUKAN ALTIĆ, 2009: 204, 205, 244

Interni natječaj za rješenje robne kuće (autori su osvojili I. nagradu 1968./69.) provela je 'Nama' Zagreb kao prvi investitor i naručitelj projekta (s tom atribucijom ovaj objekt vodi i A. Dragomanović); tijekom izvedbe građevina je prodana tvrtki 'Vama' pa je pod tim nazivom i otvorena. Lokacijsko rješenje datirano je 18. 3. 1968., građevna je dozvola izdana 31. 12. 1969. (iako je GIK 'Zagorje' radove započeo još 19. 4. 1969.), izvedba je u prekidu 1972.-1976., a uporabna je dozvola izdana 16. 1. 1978.

Sklop je smješten na JZ rubu povijesne jezgre, na začelnoj parceli bloka koja je kracim stranama omeđena Vrazovom i Cankarevom ul., dok je glavno, južno pročelje zgrade orijentirano prema Kapucinskom trgu (donedavno neuređenom). Pješački su ulazi formirani na sva tri pročelja, a kolni je opskrbni pristup riješen sa sjeverne strane. Izduženi glavni volumen građevine (81×36 m) izvorno je projektiran s naglašenim elevacijama visokih trgovačkih etaža Po+P+2, no od izvedbe drugoga kata u konačnici se odustalo; u istočnome dijelu zgrade uredski su i skladišni prostori dvostruko niže visine, pa su ondje u istome gabaritu izvedene po dvije podrum-ske, tri nadzemne i jedna etaža na krovnoj terasi.

U tlocrtnoj organizaciji robna je kuća funkcionalno besprijekorno zonirana s preglednim *open space* prodajnim prostorima u zapadnome dijelu (zauzimaju oko 2/3 površine svake etaže), s eskalatorima nasuprot ulazima; u istočnoj su zoni skladišta i uredi; u kontaktne su prostoru stubišne vertikale, dizala i sanitarije. Ukopana etaža (-6 m) namijenjena je za samoposluživanje, a ostalo su prostori specijaliziranih odjela. Prohodna krovna terasa bila je povezana s restoranom i služila je za plesne večeri i društvena događanja (izravni pristup vanjskim stubištima).

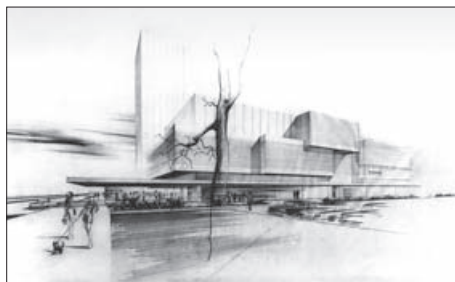
Konstruktivni je sustav AB skelet na ortogonalnom rasteru 7,5×7,5 m (središnji je prostor s 'ispuštenim' nizom stupova raspona 15 m). U podrumskoj je etaži zbog visoke podzemne vode morala biti izvedena složena AB struktura ('dvostruka skoljka'), a to je bitno poskupjelo izgradnju, zaustavilo radove i za nekoliko godina prolongiralo dovršetak objekta. Konzolni prepusti na pročeljima istak-

nuti su 3 m, a puna fasadna opna katne etaže (iako nenosiva) također je izvedena od betona, čime je konstrukcijski materijal dosljedno iskorišten i kao oblikovni motiv s vidljivom teksturom oplata na tragu tada aktualnih brutalističkih izričaja u arhitekturi (*béton brut*), ali i s nedosljednom primjenom kame- ne obloge (travertin) na nekim dijelovima pročelja.

U kompozicijskom postupku varaždinska robna kuća više ne slijedi karakterističnu Dragomanovićeve temu niskih 'lebedećih' kubusa (možda pod utjecajem koautora R. Nikšića i E. Šmidihena), iako i dalje koristi posve ostakljeno dematerijalizirano prizemlje s otvorenim pješačkim trijemovima. Puni katni volumen poligonalno lomljene linije pročelja daje dojam masivnosti i naglašenog plasticiteta, što je osobito vidljivo na izvorno projektiranom (no neizvedenom) dvokatnom korpusu i vanjskomu požarnom stubištu gotovo skulpturalne pojavnosti.

U urbanističkom sagledavanju horizontala robne kuće stvara dobar kontrapunkt s nebo- derom u neposrednom zaleđu, no u konzervatorskoj literaturi oba su objekta i gabaritno i oblikovno ocijenjena neuklopljenima u nisko, sitno mjerilo barokne jezgre i Kapucinskoga trga, na kojem se nalaze spomenički sklopovi palače Erdödy i kapucinskoga samostana. Objekt je nagrađen Prvom nagradom na pozivnom natječaju, izlagan je na retrospektivama 11. i 17. *Zagrebačkog salona* i višekratno publiciran, ali i sam Dragomanović prema njemu ima kritički odnos bilježeći sljedeće: „Predimenzionirani volumen zgrade, uvjetovan programom, predstavljao je poteškoće u rješavanju prostornih odnosa (...) pa slijede kritički prigovori. Autorska grupa uspijeva uvjeriti Skupštinu općine Varaždin i investitora da odustane od izgradnje II. kata Robne kuće... Rezultat je nazalost izostao. Ipak smatram potrebnim da ga registri- ram.” Nezadovoljstvu autora zacijelo prido- nosi i činjenica da su nakon prvoga glavnog projekta daljnju projektnu razradu preuzeli drugi biro (APB 'Ilica21'; PB GP 'Zagorje').

Od 2008. zgrada je bez namjene, zatvorena i čeka rekonstrukciju za 'SC City' (iste godine projekt je za tvrtku 'Alpe-Adria' izradio Miroslav Gudelj iz riječkoga biroa 'Area').

11. Robna kuća 'NaMa'

Sisak, Trg hrvatske državnosti

n. 1969. [II. nagrada]

Natjecajna lokacija nalazila se na južnoj periferiji grada, u zaleđu željezničke postaje Caprag, gdje je tada bilo u nastajanju novo višestambeno naselje s već djelomično izvedenim zgradama i obiteljskim objektima. Horizontalni volumen robne kuće na nacrtima je prikazan u kontrapunktu s urbanistički zadanom vertikalom tornja planiranog u neposrednoj blizini. Troetažni objekt robne kuće (Po+P+1) proteže se izduženim gabaritom u smjeru SZ-JI, kracim je pročeljima postavljen okomito na prilazne gradske ceste, a glavnim, dužim, orijentiran je prema pješackom predrtrgu s južne strane zgrade. Zbog terenske denivelacije trg je djelomično uzdignut (1-2 m) i akcentiran reprezentativnim pristupnim stubištem, a ispod njega je poluukopana garaža kojoj se prilazi sa zapadne tangentne prometnice, dok je opskrbeni gospodarski pristup s istočne prometnice; pješacki su ulazi mogući sa sve tri strane trga ili izravno iz garaže.

Tlocrtna organizacija gotovo u cijelosti ponavlja dispoziciju prijedorske robne kuće (projektirane godinu dana prije, 1968.) pa su na svim etažama *open space* prodajni prostori smješteni uzduž cijeloga prednjeg dijela objekta, u zaleđu su celijasta skladišta (s kamionskim pristupom i povišenom istovarnom rampom na sjevernoj strani prizemlja), a u istočnome dijelu zgrade s dvostrukim međuetazama nižih elevacija jesu uredi, servisni prostori, sanitarije i komunikacijske vertikale. U podrumskoj etaži (-5.00 m) predviđen je prostor samoposluživanja i tehnički blok (klimatizacija, toplinska stanica, garderobe osoblja); prizemlje i kat namijenjeni su specijaliziranim odjelima. Sve su prodajne etaže (konstruktivne visine čak 6 m) povezane eskalatorima u 'nasuprotnoj' postavi, što je tih godina kod robnih kuća još uvijek bila tehnološka novina.

S promjenom protupožarnih propisa za javne objekte krajem 60-ih godina Dragomanović napušta laku čeličnu konstrukciju koju je dotad gotovo isključivo koristio te na novijim robnim kućama (Varaždin, Prijedor, Sisak, Vinkovci) nosivu strukturu projektira kao AB skelet povećanih raspona. U Sisku je konstruktivni raster 8,5×12,75 m, što omogućuje prodajni prostor bez stupova; međukatne su konstrukcije projektirane kao kasetirane ploče s rostiljem sekundarnih greda.

Kod vanjskog oblikovanja još je uvijek vidljiva sličnost s 'Namom' Trnsko, po tome što je zadržano ostakljeno prizemlje i lebdeća horizontalnost katnoga volumena s tek jednim vertikalnim elementom (krovnna strojarnica dizala, koja ovdje ima i kompozicijsko značenje). I dalje je prisutna elegantna ovješena nadstrešnica iznad izloga u prizemlju. Pročelja su, međutim, tektonički snažnije artikulirana, nije to više samo površinska kompozicija ploha, već autor u volumen 'usijeca' duboke niše, otvore i terase u punoj masi katnoga kvadera, što stvara motiv meandra po oplošju zgrade i kreativnu igru dubokih padajućih sjena.

Na natjecajnoj lokaciji robna kuća nikad nije izvedena, a poslije je ondje podignuta višestambena zgrada s poslovnim prostorima koja je posve negirala planirani trg. Ipak, u Sisku je tvrtka 'Nama' 1980-ih realizirala drugu robnu kuću 'neoregionalnoga' oblikovanja, smjestenu u povijesnoj jezgri – u Ul. A. Starčevića 13, propustivši priliku da u svome 'portfelju' afirmira još jedno potencijalno antologijsko djelo hrvatske kasne moderne.

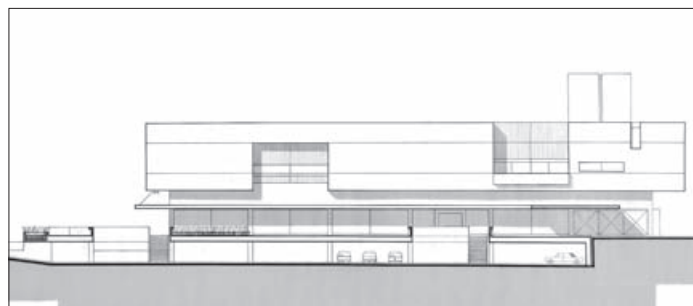
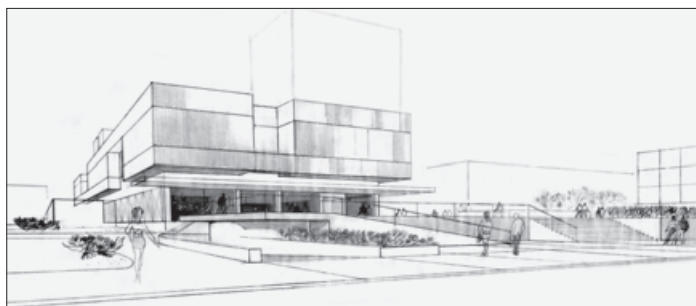
Ovaj Dragomanovićev projekt odlikuje iznimna kompozicijska gesta, pa iako je u struci gotovo nepoznat – Juric, Odak i potom Uchytíl uvrstili su ga u selektivne kataloge najboljih Dragomanovićevih radova.

DOKUMENTACIJA:

- Arhiva A. Žunića: *Aleksandar Dragomanović. Radovi* [elab., 1986.?]
- Arhiva I. Nikšić Olujic
- HAZU-HMA: ostavština A. Dragomanovića, inv. br. HMA/AD/9/18/1-14 (14 nacrti – nedat.)
- MK-MKT: 445

BIBLIOGRAFIJA:

- JURIC, 1988; OBAD ŠCITAROCI, 2000: 183; ODAK, 1986: 74; UCHYTIL, BARIŠIĆ MARENIC, KAHROVIĆ, 2009; UCHYTIL, BARIŠIĆ MARENIC, KAHROVIĆ, 2011

12. Robna kuća 'Detelinara' – 'Slavija' [dan. 'Univerexport']

Srbija, Novi Sad, M. Grčića 6a

p. 1970. | r. 1970.

Formalni koaut.: Radovan Nikšić, Edo Šmidihen

Sur. Doroteja Ložnik; konst. Ž. Ročić;
inst. I. Peckaj, J. Kolonić

DOKUMENTACIJA:

- Arhiva A. Žunića: *Aleksandar Dragomanović. Radovi* [elab., 1986.?]
- HAZU-HMA: ostavština A. Dragomanovića, inv. br. HMA/AD/9/22/1-73 (71 nacrt, 4 pisana dok. – 1970.)
- MK-MKT: 430
- SGNS-TA: projektna dokumentacija, br. 56/70 (id. projekt: 1 fasc.; gl. i izv. projekt: 1 fasc. – 1970.)

ANKETNI PODACI:

- Nebojša Todorović, Novi Sad, SGNS-TA (6.8. 2015.)
- Dr.sc. Dubravka Đukanović, Novi Sad, 'Studio D'Art' (6.8.2015.)

BIBLIOGRAFIJA:

DRAGOMANOVIĆ, 1972: n. p.; J. M. M., 1984; JURIC, 1988; T. PL., 1993; J. M. M., 1995; OBAD ŠCITAROCI, 2000: 183; ŽUNIĆ, 2012: 128; *** 2014

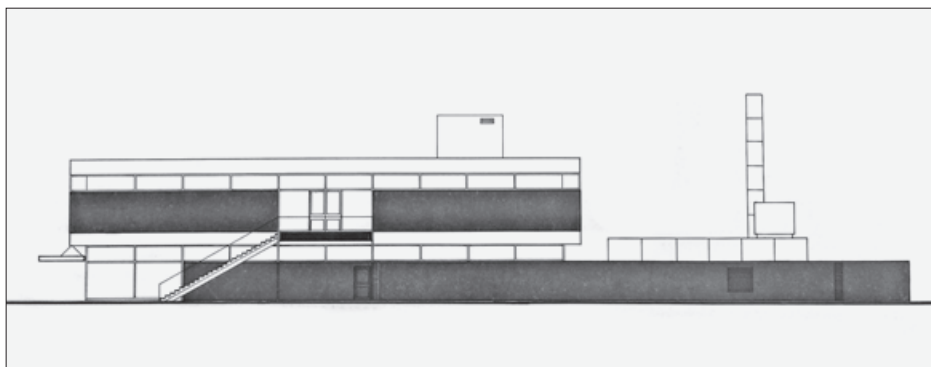
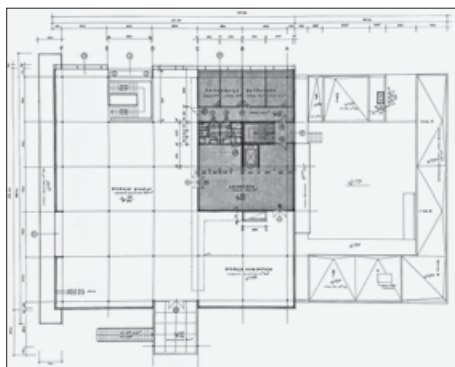
Prema predlošku zagrebačke 'NaMe' Trnsko, u Novom Sadu je kao posljednja inačica (s varijacijama u detaljima) izvedena i četvrta Dragomanovićeve robna kuća toga tipa. Kao i prethodne, supotpisuju je isti formalni koautori, uz ostalo i zbog toga što su u dijelu projektne dokumentacije neposredno korišteni nacrti Trnskoga, na kojima je pokraj postojeće sastavnice samo dodana nova s podacima o novosadskom objektu.

Građevina je podignuta u višestambenom naselju koje je 1970-ih godina bilo tek u nastajanju, a pozicionirana je kao soliterni volumen u zelenom otoku, okružen parkom, pješackim predtrgom i prometnicama. Objekt je s obzirom na orijentaciju i okolnu lamelnu izgradnju zarotiran u dijagonalni položaj, tako da je glavno pročelje okrenuto na JZ, a kolni pristup gospodarskom dvorištu riješen je s bočne SZ strane.

U tlocrtnoj organizaciji na ovome je primjeru vidljivo najviše izmjena u odnosu na izvornik. Cijeli je gospodarski dio ('manipulativno dvorište') drukčije projektiran – u klaustralnoj formi sa zatvorenim četverokutnim dvorištem upuštene nivelete i s bočnim, umjesto stražnjim, ulazom. Zbog vlastite je kotlovnice u dvorištu morala biti izvedena visoka samostojeća vertikala dimnjaka ($v=13$ m), koju je autor koristeći horizontalne poteze dvorišnih zidova uspješno uklopio u novu kompozicijsku sliku. I u unutrašnjem prostoru robne kuće izmijenjen je tlocrt skladišno-servisnog bloka uvo-

denjem degažmana za prodaju mesa i hladnjača u prizemlju te redukcijom skladišne površine na katu. Međutim, najveće su razlike u odnosu na prethodne tri inačice robne kuće primjetne u vanjskome oblikovanju (posebno koloritu), koji jedino ovdje ne slijedi Dragomanovićeve paradigmu glatkoga lebdeceg 'bijelog kubusa'. Naime, zidne plohe pročelja u cijelosti su obložene keramičkim pločicama reljefnog 'dijamant' uzorka, pri čemu je za betonske horizontalne pasice 'vijenaca' korištena svijetla bež boja pločica, a za velike zidne ispune tamnosmeđa. To sklopu daje težak dojam koji u vizualnoj pojavnosti odudara od prepoznatljive autorove likovnosti. U projektnoj dokumentaciji vrste pločica i boje nisu definirane, pa nije jasno je li izvedeno stanje Dragomanovićeve odabir ili je riječ o lokalnom 'odstupanju' tijekom gradnje.

Iako je to najnovija od četiriju sličnih robnih kuća (projekti su datirani III. i IV./1970.; gradnja je dovršena do kraja godine), zgrada je danas u odnosu na ostale primjere u najlošijem stanju, zapuštena, oronulih fasada i degradirana raznim nesustavnim intervencijama – od improviziranih zazida, prigradnja ispod stubišta i u dvorištu, do nakaradnih zeleno-žutih obojenja i postave velikih plakata na pročeljima. Zgrada je u trgovačkoj funkciji (u prizemlju je samoposluživanje, na katu 'kineski dućan') i u interijeru je očuvala prostorni koncept, čak i neke izvorne detalje poput drvenoga spušte-nog stropa ili 'Hunter Douglas' brisoleja, kojih ni u Trnskome više nema.

13. Robna kuća 'NaMa' [dan. 'VSC']

Vinkovci, Duga ul. 26-32

n. 1970./71. [I. nagrada] | p. 1971./72. [1972./73.] | r. 1979.

Sur. Doroteja Ložnik
[izved. pr. Stjepan Milković, APZ]

Zbog specifične lokacije u najužoj povijesnoj jezgri Vinkovaca ovaj je Dragomanovićevev sklop projektiran u nekoliko natjecajnih i studijskih inačica, s naglašenom konzervatorskom i urbanističkom kontekstualizacijom. Osim oblikovno delikatne ekpozicije ulaznoga južnog pročelja prema glavnoj gradskoj ulici, projekt karakterizira i opsezan rekonstrukcijski zahvat u unutrašnjosti bloka po cijeloj dubini (djelomično realiziran), što ovoj temi daje složeni interpolacijski karakter.

U prvoj natjecajnoj fazi (1970.) Dragomanovićevo je rješenje još na oblikovnom tragu godinu dana ranijega natjecajnog projekta za 'NaMu' u Sisku (1969. – I. nagrada) i dosljedno je njegovu kasnomodernističkom prosegdu. Arhitektura je to naglašenih horizontalnih kubusa, geometrijski apstraktna u kompozicijskoj pojavnosti, s daljnjim razvojem teme transparentnoga dematerijaliziranog prizemlja i snažnih volumenskih prijepusta kata koji po obodu objekta formiraju 'trijem' uz izloge. Elementi rasclambe pročelja ovdje su, međutim, znatno bogatiji od prethodnih suzdržanih i minimalistički pročišćenih Dragomanovićevev rješenja pa se u morfologiji i rasporedu otvora – u odnosu punoga i praznoga, statičnih i dinamičnih formi – javlja gotovo 'de stiljovska' igra posmaknutih ploha, izduženih cezura i 'mreže' na kojoj se kompoziciju varira.

U drugoj natjecajnoj etapi (1971. – I. nagrada) i potom iste godine u postnatjecajnoj studiji, autor je napravio radikalni odmak od prvotne 'metode kontrasta' te je sklop preoblikovao koristeći elemente regionalne i lokalne arhitekture poput lučne arkadure prizemnoga trijema izvučene na samu regulacijsku crtu ulice (motiv je oblikovna parafraza baroknih jednokatnica u susjedstvu), kao i uporabe kosih krovova, zapravo 'maski' u kojima je skrivena katna etaža. Stoga u ovoj varijanti voluminozni sklop djeluje bitno niže i elevacijski posve uklopljeno u niz historicističkih prizemnica u susjedstvu. S obzirom na to da se prospekt zida s arkadama proteže cijelom širinom parcele, iz pješačke vizure robna se kuća doima kao ugrađena zgrada, iako se iza scenografcinog platna krije soliterni kompleks

okružen parkiralistima, opskrbnim pristupima, u projektu čak i malom trznicom s pješačkom zonom i 'piacetom'.

Povijesni i lokalni 'citati' koje Dragomanović stilizirano koristi u Vinkovcima (prvi ih je put kao metodu inaugurirao 1966. na robnoj kući 'Dom' u Varazdinu) vjerojatno su posljedica konzervatorskih uvjeta, no i onodobnoga trenda 'neoregionalnih' izričaja u hrvatskoj arhitekturi, koji će se specifičnim vokabularom potvrditi i u okviru postulata nadolazeće postmoderne.

Dragomanović na temelju toga rješenja izrađuje glavni projekt (1971./72.), no ostaje nejasno kako je u konačnici projekt izvedbe (1972./73.) dobio Stjepan Milković iz APZ-a koji se u objavljenom prikazu u ČIP-u potpisuje kao 'autor' bez spomena Dragomanovićeve imena, iako je u svim bitnim elementima razvidno da je realizirano njegovo rješenje (izvedba GRO 'Tempo', do 1979.). Je li riječ o osobnom odricanju od autorstva zbog mogućih odstupanja u realizaciji ili o Dragomanovićevev revoltu prema neetičnoj gesti 'preuzimanja' posla od strane drugoga kolege, ostaje otvoreno pitanje. Svakako, Dragomanović je 'NaMu' u Vinkovcima smatrao bitnim korakom u vlastitoj genezi robnih kuća jer ju je uvrstio (uz Trnsko i Novi Sad) i u svoju habilitaciju.

Realizirana robna kuća (P=8070 m²) ima korektnu funkcionalnu shemu s troetažnim unutrašnjim prostorom (samoposluga u podrumu, *open space* odjelni prostori u prizemlju i na katu), s prodajnom zonom uz ulicu te skladišnim i uredskim prostorima u dubini bloka. Konstruktivni AB skeletni sklop počiva na kvadratnoj mreži, dok su nenosive ispune pročelja zidane crvenom fasadnom opekom, a kosine 'krovnih' ploha pokrivene su biber crijepom.

Danas je objekt u funkciji trgovačkoga centra 'VSC' i uglavnom je očuvanoga vanjskog izgleda, no unutrašnjost je radikalno pregrađena podjelom prostora u zasebne lokale. Uz istočno pročelje recentno je prigrađen aneks kada je uklonjen dio pročelnoga platna s dva desna luka trijema.

DOKUMENTACIJA:

- Arhiva A. Žunića: *Aleksandar Dragomanović. Radovi* [elab., 1986.?]
- Arhiva I. Nikšić Olujic
- HAZU-HMA: ostavština A. Dragomanovića, inv. br. HMA/AD/9/25/1-20 (17 nac., 13 fot.);
- MK-MKT: 441

BIBLIOGRAFIJA:

DRAGOMANOVIĆ, 1972: n. p.; KREKOVIC, 1978; *** 1981; VENTURINI, 1982: 64, 82; RUSAN, 1983; ŽIVKOVIC, 1983; J. M. M., 1984; JURIC, 1988; T. PL., 1993; J. M. M., 1995; MILČEC, 1997; KARAC, 2000: 121; OBAD ŠČITAROCI, 2000: 183, 266; KARAC, 2007: 137; KARAC, 2012: 240; *** 2014

14 Robna kuća 'Standard konfekcija' i urbanističko rješenje bloka

Zagreb, Praška ul. 7

n. 1977. | p. 1981.? – studija

Zanimljiva je koincidencija u Dragomanoviće-
vu opusu robnih kuća da je prvi njegov projekt u toj tipološkoj skupini (1958.) – a također i zadnji nastao nakon 23 godine (1981.?) – raden za istu lokaciju, istu namjenu i istog investitora. Naime, velesajamski je paviljon s izložbe 'Porodica i domaćinstvo' u Prašku ulicu preseljen kao nekontekstualno projektirana 'tipska' robna kuća privremenog trajanja, pa su tijekom vremena u više navrata izrađivane razne studije i projekti, a provodeni su i natjecaji za trajno rješenje trgovinskoga sklopa za tu konzervatorski i urbanistički delikatnu lokaciju. Tako je u arhivi Radovana Nikšića sačuvano pet tlocrta 'Standard konfekcije' iz 1970., no nije jasno u kojim je okolnostima došlo do toga angažmana i je li još netko bio pozvan predložiti rješenje, primjerice Dragomanović i Kučan kao 'domicilni' autori?

Godine 1977. raspisan je javni natječaj za novu robnu kuću 'Standard konfekcije' i uređenje pripadajućeg bloka, na kojemu je sudjelovao i Dragomanović s radom pod šifrom „10”. Simptomatično je da on u popisima svojih radova taj natječaj nigdje ne navodi, možda i zbog toga što je ostao bez plasmata, a i žiri je u pisanoj ocjeni rješenje okvalificirao izrazito nepovoljnim i na urbanističkoj razini intervencije u bloku, i u arhitektonskom segmentu. Taj je natječajni projekt s 14 listova nacrtu sačuvan u obiteljskoj arhivi (izvan autorove ostavštine u HMA), pa ga je moguće u cjelini sagledati. U istočnom zaleđu robne kuće Dragomanović otvara prolaz kroz blok te formira tri pješaka pasaza s izlazima na Jurišićevu, Petrinjsku i Zrinjevac, uz koje su interpolirani novi lokali s nizom rekonstrukcijskih zahvata. Na samoj parceli robne kuće praktički ponavlja soliternu dispoziciju i oblik postojeće građevine u tek nešto povećanim tlocrtnim konturama, što ocjenjivački sud smatra neprihvatljivim jer nisu ostvarene lateralne veze sa susjednim kućama br. 5 i 9, iako je program to očito zahtijevao. U elevacijama riječ je o voluminoznom objektu visine izjednačene sa susjednom uglovnicom (P+4 i još dvije podzemne etaže), pri čemu je zadnji kat skriven unutar mansardnoga krovista zbog boljeg uklapanja

u povijesno okruženje. U objektu su pet prodajnih etaža, jedna servisna (na –2) te uredska (potkrovnna). Tlocrti su gotovo identični, otvorenoga prostornoga koncepta sa središnjom zonom vertikalala (elevatori, stubišta, liftovi, sanitarije) i ophodnom shemom kretanja. Ulično pročelje pokazuje stupnjevanje gabarita: uvučeno prizemlje s pristupnim trijemom pod konzolom i nešto manje uvučeni mezanin, dok su katne etaže poravnate s linijom pročelja susjednih kuća. Ulična je fasada projektirana u velikoformatnom staklenom rasteru (oblikovni kontinuitet postojeće robne kuće); unutarnje fasade oblikovane su neutralno, a zbog uskoga obodnog koridora gotovo ih i nije moguće sagledati. U odnosu na ranije Dragomanovićeve projekte ovo je rješenje konzervativno i kompozicijski ne osobito uspješno, no autor ce ga ipak koristiti u daljnjim studijskim razradama.

Naime, ovaj natječaj nije rezultirao realizacijom, a krajem 1980., nakon što je u požaru izgorjela stara robna kuća, ponovno je aktualizirano pitanje trajnog rješenja sada posve ispražnjene parcele. Možda na poziv investitora (ili samoinicijativno) Dragomanović izrađuje dvije studijske varijante modne kuće u Praškoj (vjerojatno 1981., a svakako prije 1986.), koje također ne navodi u popisu radova, ali ih prezentira u elaboratu vlastitih projekata. Prva inačica je tek modificirani raniji natječajni projekt, s ulične strane neizmijenjene slike, no unutar bloka korpus zgrade je snažno akcentiran staklenom plohom koja koso natkriva četiri stepenasto posmaknute galerijske etaže artikulirajući bitno atraktivnije rješenje od izvornoga natječajnog rada. Druga varijanta je naglašeno kontrastna u odnosu na kontekst gdje Dragomanović oblikuje ekspresivnu trokutastu staklenu prizmu ('oštricom' okrenutu prema Praškoj ulici), suzviši tlocrtni gabarit građevine no podizujući elevacije do P+7, što je bitno više od susjednih povjesnih zgrada.

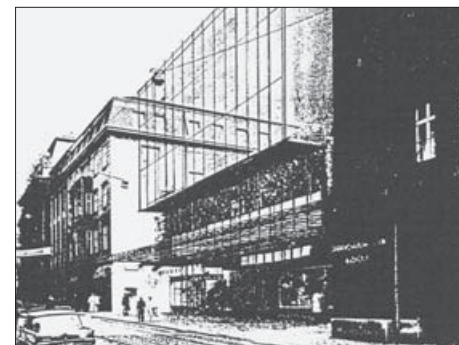
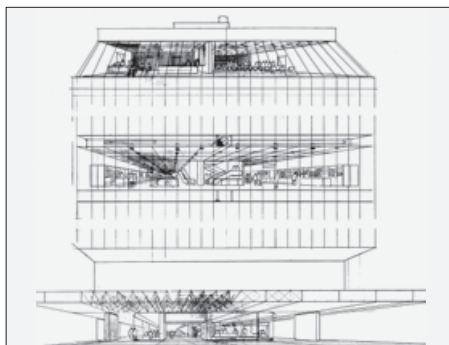
Programi i rješenja za tu parcelu i dalje su se propitivali (npr. Nikšić 1987. radi idejne skice sinagoge), no Dragomanović se Praškoj više nije vraćao.

DOKUMENTACIJA:

- Arhiva A. Žunića: *Aleksandar Dragomanović. Radovi* [elab., 1986.?
- Arhiva M. Dragomanovića: (nat. pr. 1977, 13 nacrtu)
- HAZU-HMA: ostavština R. Nikšića, inv. br. HMA/RN/3/50/1-5 (5 nac. – 1970.)
- MK-MKT: 392
- <http://www.zoz.hr/files/sinagogasec.pdf>

BIBLIOGRAFIJA:

ŽIVKOVIC, 1978, KISIĆ, 2005: 112, 128

LITERATURA
BIBLIOGRAPHY

RAĐOVI VEZANI UZ UŽU TEMU

[REFERENCE U KATALOGU PRIMJERA]

MAIN BIBLIOGRAPHY

[REFERENCES OF BUILDINGS CATALOGUE]

1. BOBOVEC, B.; MLINAR, I.; SENTIĆ, D. (2012.), *Zagrebački velesajam kao poticaj razvoju novo-zagrebačkog centra*, „Prostor”, 20 (1 / 43/): 186-197, Zagreb
2. BOŠNJAK, M. (1980.), *Kompozicija i oblikovanje u arhitekturi*, u: Tehnička enciklopedija, 7: 200-220, JLZ, Zagreb
3. DA. R.M. [DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ] (2013.), *Kucan, Ninoslav*, u: Hrvatski biografski leksikon, 8: 286-288, LZ 'Miroslav Krleža', Zagreb
4. DAMJANOVIĆ, D. (2014.), *Zagreb. Arhitektonski atlas*, AGM, Zagreb
5. DRAGOMANOVIĆ, A. (1972.), *Problematika robnih kuća na primjerima Trnsko Zagreb, Novi Sad, Vinkovci* [habilitacijski rad], Arhitektonski fakultet, Zagreb
6. DUBROVIĆ, E. (2006.), *Ninoslav Kucan*, MGR, Rijeka
7. F. VU. [FEĐA VUKIĆ] (1996.), *Šmidihen, Edo*, u: Enciklopedija hrvatske umjetnosti, 2: 328, LZ 'Miroslav Krleža', Zagreb
8. GALIĆ, D. [ur.] (1991.), *Arhitekti članovi JAZU* [ad: Radovan Nikšić: 144-149, „Rad HAZU”, 437 [Razred za likovne umjetnosti, XIV], Zagreb
9. IVANČEVIĆ, R. (1963.), *Staklena palaca na starom trgu*, „15 dana”, VI (14 / 20.6.): 10-11, Zagreb
10. IVANČEVIĆ, R. (2001.), *Za Zagreb (suprotiva mnogim)*, DPUH: Bblioteka suvremene umjetnosti, XI, Zagreb
11. J.M.M. [Josipa Milas Matutinović] (1984.), *Dragomanović, Aleksandar*, u: Likovna enciklopedija Jugoslavije, 1: 334-335, JLZ 'Miroslav Krleža', Zagreb
12. J.M.M. [Josipa Milas Matutinović] (1995.), *Dragomanović, Aleksandar*, u: Enciklopedija hrvatske umjetnosti, 1: 204, LZ 'Miroslav Krleža', Zagreb
13. JANKOVIĆ, I. [ur.] (2014.), *AZ, Toso Dabac. Arhitektura Zagreba / The Architecture of Zagreb* [katalog], MSU, Zagreb
14. JELINEK, S. (1965.), *Svrha i krajnji cilj prakse je funkcionalan, ekonomičan i suvremeno oblikovan arhitektonski objekt*, „Čovjek i prostor”, XII (149-150): 1-3, Zagreb
15. JURAS, I. (1996.), *Aleksandar Dragomanović (1921.-1996.)*. In memoriam, „Čovjek i prostor”, XLIII (1-2 / 500-501/): 60, Zagreb
16. JURIĆ, Z. (1988.), *Arhitekt Aleksandar Dragomanović. Nagrada 'Viktor Kovacic' za životno djelo, 1986. godine, i Nagrada 'Vladimir Nazor' za životno djelo, 1988. godine*, „Čovjek i prostor”, XXXV (7-8 / 424-425/): 6-8, Zagreb
17. KARAC, Z. (1992.), *Vukovar – grad i graditeljstvo / Vukovar and its architecture*, „Čovjek i prostor & Arhitektura”, pos. izd. 1: 7-11, Zagreb
18. KARAC, Z. (1994.a), *Oblikovanje suvremenog urbanog sustava Vukovara (1945-1991)*, u: Vukovar. Vjekovni hrvatski grad na Dunavu [ur. KARAMAN, I.]: 327-342, NK Dr Feletar Koprivnica, Zagreb
19. KARAC, Z. (1994.b), *Osnovna analiza urbanističko-arhitektonskog razvoja Vukovara. Kompendij dosadašnjih istraživanja*, „Prostor”, 2 (1-2): 77-98, Zagreb
20. KARAC, Z. (1996.), *Arhitekt europskog značaja. In memoriam – Aleksandar Dragomanović*, „Vjesnik”, LVII (17370 / 20.2.): 22, Zagreb
21. KARAC, Z. (1997.a), *Vukovar – Urban Development and Architectural Heritage*, u: Vukovar. Reconstruction Challenge [ed. KASTELAN-MACAN, M.]: 11-14, RC Ministry of Development and Reconstruction, Zagreb
22. KARAC, Z. (1997.b), *Vukovar – urbani razvoj i arhitektonska bastina*, u: Vukovar. Izazov obnove [ur. KASTELAN-MACAN, M.]: 11-14, RH Ministarstvo razvitka i obnove, Zagreb
23. KARAC, Z. (2000.), *Arhitektonska i urbanistička bastina*, u: Vukovarsko-srijemska županija [ur. BULJAN, Z.]: 112-121, SN Privlačica, Vinkovci
24. KARAC, Z. (2001.), *Der historische urbanistische-architektonische Komplex der Stadt Vukovar. Wert und Vielschichtigkeit der historischen Baudenkmäler der Stadt Vukovar bis zu den Zerstörungen der Kriegshandlungen von 1991*, in: Kulturparks. Tagungen 2000 [red. Scherer, E. i dr.]: 119-123, Publikationsreihe der Arbeitsgemeinschaft Donauländer, St. Pölten
25. KARAC, Z. (2004.), *Tragedija urbane bastine Vukovara. Razaranje hrvatskog i europskog identiteta grada 1991.*, u: Vukovar '91. Međunarodni odjeci i značaj [ur. JURČEVIĆ, J. i dr.]: 125-144, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar: Biblioteka Zbornici 24, Zagreb – Vukovar
26. KARAC, Z. (2007.), *Arhitektonsko i urbanističko spomeničko naslijeđe Vukovarsko-srijemske županije. Valorizacijski osvrt uz reviziju Registra kulturnih dobara*, „Vukovarski zbornik”, MH, 2: 129-140, Vukovar
27. KARAC, Z. (2010.), *Analiza urbanističko-arhitektonskog razvoja grada Vukovara s težistem na urbanom razvoju tijekom srednjovjekovnoga i turskog razdoblja do 1700. godine* [doct. diss.], Arhitektonski fakultet, Zagreb
28. KARAC, Z. (2012.), *Graditeljska bastina – arhitektura i urbanizam Vukovarsko-srijemske županije*, u: Vukovarsko-srijemska županija. Prostor, ljudi, identitet [ur. Živica, D.]: 221-246, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Vukovarsko-srijemska županija, Zagreb – Vukovar
29. KARAC, Z.; ŽUNIĆ, A. (2012. i 2013. i), *Antologijski arhitektonski vodič. 100 izabranih zgrada*, Arhitektonski fakultet, UPI-2M Plus, Zagreb
30. KISIĆ, D. [ur.] (2005.), *Radovan Nikšić 1920.-1987.*, HAZU-HMA, Zagreb
31. KOLACIO, Z.; RAKIĆ, D. (1960.), *Kritika kritike modne kuće*, „Telegram”, I (9 / 25.4.): 6, Zagreb
32. KOLACIO, Z. (1962.), *Južni Zagreb*, UZGZ, Zagreb
33. KOŽAR, B. [ur.] (1974.), *20 Vama: 'Varždinski magazin' Varždin 1954-1974. Osnovna organizacija udruženog rada 'Maloprodaja'*, TP Varždinski magazin, Varždin
34. KOŽAR, B. [ur.] (1985.), *30 Vama*, TRO Vama, Varždin
35. KREKOVIĆ, J. [ur.] (1978.), *Tempo 1948-1978*, GRO Tempo, Zagreb
36. KRIZIĆ ROBAN, S. (2012.), *Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugoga svjetskog rata*, u: Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultra, politika 1950.-1974. [ur. KOLEŠNIK, Lj.]: 55-125, MSU, IPU, Zagreb
37. LENTIĆ KUGLI, I. (2001.), *Zgrade varždinske povijesne jezgre*, Naklada Ljevak, Zagreb
38. LOVRENIĆ, L. (2012.), *Zagreb Fair*, u: Unfinished Modernisations Between Utopia and Pragmatism [ed. MRDULJAS, M.; KULIĆ, V.]: 134-153, UHA, Zagreb
39. M. (1961.), *Modna kuća u Praskoj ulici u Zagrebu*, „Arhitektura”, XV (3-4): 5-7, Zagreb
40. MAGAŠ, B. (1967.), *Robna kuća 'Na-ma' Trnsko Zagreb*, „Arhitektura”, XXI (93-94): 36-42, Zagreb
41. MAGAŠ, B. [prir. ŽUNIĆ, A.] (2014.), *Misli o arhitekturi, Izabrani tekstovi*, HAZU-HMA, Arhitektonski fakultet, UPI-2M Plus, Zagreb
42. MAJSKI, B. [ur.] (1975.), *Vukovarska komunala. Trideset godina u slobodi 1945-1975*, Opcinska konferencija SSRN Vukovar – Odbor..., Turistkomerc: Biblioteka Monografije, 4, Zagreb
43. MALEKOVIC, V. (1969.), *Usancena tehnokracija ili slom javnog duha. Sukob stavova oko izgradnje robne kuće u Varždinu*, „Vjesnik”, XXX (31.5.): 9, Zagreb
44. MARETIĆ, M. (1970.), *Izgradnja stambenih naselja u Zagrebu*, „Arhitektura”, XXIV (107-108): 48-59, Zagreb
45. MARETIĆ, M. (1985.), *Prilog istraživanju modela centra novog gradskog naselja – uz posebnu analizu Trnskog i Zapruđa* [doct. diss.], Arhitektonski fakultet, Zagreb
46. MARETIĆ, M. (1993.), *Neki indikatori za dimenzioniranje centra gradskog naselja*, „Prostor”, 1 (1): 13-44, Zagreb
47. MARETIĆ, M. (1996.a), *Gradski centri*, ŠK, Zagreb
48. MARETIĆ, M. (1996.b), *Prilog istraživanju centara zagrebačkih naselja Trnskog i Zapruđa*, „Prostor”, 4 (1 / 11/): 27-46, Zagreb
49. MARGARETIĆ URLIĆ, R. (2009.), *Slavko Jelinek*, UHA, Zagreb
50. MAROEVIĆ, I. (1973.), *Prekosavska spavalista*, „15 dana”, XVI (1-2): 5-9, Zagreb
51. MAROEVIĆ, I. (1975.), *Novo u starom u arhitekturi Hrvatske. Proces interpolacije*, „Arhitektura”, XXVIII (154): 7-9, Zagreb
52. MAROEVIĆ, I. (1976.), *Novo u starom (nova arhitektura u starim ambijentima na tlu Hrvatske)* [katalog: 11. zagrebački salon / kritička retrospektiva], Zagreb
53. MAROEVIĆ, I. (1977.), *Novo u starom u arhitekturi Hrvatske – proces interpolacije*, „VMKH”, XXVI (4): 49-69, Zagreb
54. MAROEVIĆ, I. (1978.), *New Architecture as a Part of New Life on the Historical Urban Sites of Croatia*, ICOMOS [Savjetovanje 30.9.-5.10.1978.], Prag – Bratislava
55. MAROEVIĆ, I. (1981.), *Arhitektura sedamdesetih godina u Hrvatskoj*, „Arhitektura”, XXXIV (176-177): 45-64, Zagreb
56. MAROEVIĆ, I. (1982.), *Arhitektura 70-ih godina u Hrvatskoj. Problemi, pojave i tendencije* [katalog: 17. zagrebački salon / retrospektiva], DAZ, Zagreb
57. MAROEVIĆ, I. (1986.), *Sadasnjost bastine*, DPUH, k. XXXVI, Zagreb
58. MAROEVIĆ, I. (2007.), *O Zagrebu usput i s razlogom. Izbor tekstova o zagrebačkoj arhitekturi i urbanizmu (1970.-2005.)*, IPU, Zagreb
59. MILČEC, Z. (1997.), *Nama, Nama*, Zagreb

60. MIRKOVIĆ, Đ. (1994.), *In memoriam. Ninoslav Kućan 1927.-1994.*, „Čovjek i prostor”, XXXI (7-8 /482-483/): 5, Zagreb
61. MRDUJAS, M. (2007.), *Testiranje stvarnosti / Testing Reality*, u: *Suvremena hrvatska arhitektura – testiranje stvarnosti / Contemporary Croatian Architecture: Testing Reality* [ur. MRDUJAS, M.]: 98-261, Arhitekt, Zagreb
62. MRDUJAS, M.; KULIĆ, V. [ed.] (2012.), *Timeline 1945-1991*, u: *Unfinished Modernisations Between Utopia and Pragmatism*: 22-33, UHA, Zagreb
63. OBAD ŠČITAROCI, M. [ur.] (2000.), *Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet, 1919./1920. – 1999./2000. Osamdeset godina izobrazbe arhitekata u Hrvatskoj*, Arhitektonski fakultet, Zagreb
64. ODAK, T. (1986.), *Hrvatska arhitektonska alternativa 1945-85.*, „Arhitektura”, XXXIX (196-199): 31-101, Zagreb
65. PASINOVIC, A. (1977.), *Nolli me tangere. SOS za stari dobri grad Zagreb* [katalog], Galerija Nova – CKD SSO, Zagreb
66. PASINOVIC, A. [prir. KRIZIC ROBAN, S.] (2001.), *Izazov mišljenja o prostornom jedinstvu*, IPU: Mala biblioteka, 7, Zagreb
67. PAVLOVIC, B. (1958.), *Velesajamska simfonija*, „Čovjek i prostor”, V (78): 1, 4-5, Zagreb
68. PAVLOVIC, B. (1968.a), *Arhitekt Aleksandar Dragomanović*, „Čovjek i prostor”, XV (185): 11, Zagreb
69. PAVLOVIC, B. (1968.b), *Druga glavna godišnja skupština Saveza arhitekata Hrvatske*, „Čovjek i prostor”, XV (185): 8, Zagreb
70. POLAK, N. (1996.), *Odjek zagrebacke škole / The echo of Zagreb school*, „Čovjek i prostor”, pos. izd. 1: 12-17, Zagreb
71. POLAK, N. (1998.), *Strogost moderniteta*, „Arhitektura”, LI (1 /214/): 33-46, Zagreb
72. POLAK, N. (2007.), *Kontekst koji traje. Hrvatska arhitektura dvadesetog stoljeća / Croatian Architecture of the Twentieth Century*, u: *Suvremena hrvatska arhitektura – testiranje stvarnosti / Contemporary Croatian Architecture: Testing Reality* [ur. MRDUJAS, M.]: 568-621, Arhitekt, Zagreb
73. POPOVIC, V. [ur.] (1972.), *25 godina Gradevinara. 1947 – Gradevinar – 1972* [prigodna edicija], Gradevinar, Vukovar
74. PREMERL, T. (1987.), *Nova suvremenost moderne. In memoriam Radovanu Nikšiću (1920-1987)*, „Čovjek i prostor”, XXXIV (3 /408/): 7, Zagreb
75. PREMERL, T. (2003.), *Zagreb grad moderne arhitekture. Stoljeće zagrebacke arhitekture*, Durieux, Zagreb
76. PUTAR, R. (1960.), *Mala likovna kronika*, „Čovjek i prostor”, VII (98 /svibanj/): 3, Zagreb
77. R. (1987.), *Nikšić, Radovan*, u: *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2: 468-469, JLZ 'Miroslav Krleža', Zagreb
78. RAKIĆ, D. (1960.), *Modna kuća (Kritika novih arhitektonskih objekata)*, „Telegram”, I (6 /4.6./): 6, Zagreb
79. RUSAN, A. (1983.), *Interpolacija od 1968. do 1983. Izvadak iz 'Atlasa arhitekture SR Hrvatske'*, „Arhitektura”, XXXVI (184-185): 152-155, Zagreb
80. SEKCIJA MLADIH DAZ-A [ur.] (2013.), *Zagreb, arhitektura u zepu* [karta-vodič], DAZ, Zagreb
81. SLUKAN ALTIĆ, M. (2009.), *Povijesni atlas gradova, V. svezak: Varaždin*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, DAVZ, Zagreb – Varaždin
82. STRUKIĆ, K. [ur.] (2010.), *Pola stoljeća Trnskog – priča jedne generacije* [katalog], MGZ, Zagreb
83. ŠEŠIĆ, N. (1983.), *Interpolacija – osnovni oblikovni element grada*, „Arhitektura”, XXXVI (184-185): 22-25, Zagreb
84. ŠEŠIĆ, N. (1986.), *Stanje stvari, jedno viđenje 1945.-1985. / Situation in Architecture, a Point of View 1945-1985*, „Arhitektura”, XXXIX (196-199): 118-290, Zagreb
85. ŠPIRIG, E.; IVANIŠIN, K. (1998.), *Forme, matrice, ljudi, bastina / paralele; casopis Arhitektura 1947.-1997.*, „Arhitektura”, LI (1 /214/): 82-150, Zagreb
86. T. PL. [Tomislav Premerl] (1993.), *Dragomanović, Aleksandar*, u: *Hrvatski biografski leksikon*, 3: 569-570, LZ 'Miroslav Krleža', Zagreb
87. TUSTONIĆ, M. [ur.] (1977.), *„Gradevinar” 1947-1977 Vukovar* [prigodna edicija], Gradevinar, Vukovar
88. UCHYTIL, A.; BARIŠIĆ MARENIC, Z.; KAHROVIC, E. (2009.), *Leksikon arhitekata Atlasa hrvatske arhitekture XX. stoljeća* [ad: Dragomanović, Aleksandar]: 78-81, Arhitektonski fakultet: Acta Architectonica – Udžbenici i priručnici, 6, Zagreb
89. UCHYTIL, A.; BARIŠIĆ MARENIC, Z.; KAHROVIC, E. (2011.), *Lexicon of Architects. Atlas of 20th Century Croatian Architecture* [ad: Dragomanović, Aleksandar]: 78-81, Arhitektonski fakultet: Acta Architectonica – Udžbenici i priručnici, 6, Zagreb
90. V.B. (1962.), *Novi Zagreb I i II još uvijek gradilište*, „Vjesnik” (8.5.): 4, Zagreb
91. VENTURINI, D. (1982.), *Arhitektonski projektni zavod – APZ, prilog poslijeratnoj hrvatskoj arhitekturi*, APZ, Zagreb
92. VUJOVIĆ, O. (1977.?), *Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Terenska nastava I. Program razgledavanja Zagreba* [karta s legendom], Zagreb
93. Z. KČ. [Zlatko Karac] (1996.), *Vukovar*, u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, 2: 462-464, LZ 'Miroslav Krleža', Zagreb
94. Z. KČ. [Zlatko Karac] (2005.), *Vukovar*, u: *Hrvatska likovna enciklopedija*, 8: 60-62, LZ 'Miroslav Krleža', Vjesnik d.d., Zagreb
95. Z. ŠA. [Zdenko Senoa] (1964.), *Nikšić, Radovan*, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 3: 553, JLZ, Zagreb
96. ZAGREB SOCIETY OF ARCHITECTS – YOUTH SECTION [ed.] (2011.), *Zagreb, pocket architecture* [karta-vodič], DAZ, Zagreb
97. Ž.D. [Žarko Domljan] (1966.a), *Dragomanović, Aleksandar*, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 4: 672, JLZ, Zagreb
98. Ž.D. [Žarko Domljan] (1966.b), *Kućan, Ninoslav*, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 4: 679, JLZ, Zagreb
99. Ž.D. [Žarko Domljan] (1987.), *Kućan, Ninoslav*, u: *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2: 151, JLZ 'Miroslav Krleža', Zagreb
100. Ž.D. [Žarko Domljan] (1995.), *Kućan, Ninoslav*, u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, 1: 491, LZ 'Miroslav Krleža', Zagreb
101. ŽIVKOVIĆ, Z. (1978.), *Kakvu bismo mogli imati Prasku ulicu?*, „Čovjek i prostor”, XXV (2 /299/): 22, Zagreb
102. ŽIVKOVIĆ, Z. (1983.), *Arhitektonski projekti zagrada – APZ*, „Čovjek i prostor”, XXX (3 /360/): 34-35, Zagreb
103. ŽUNIĆ, A. (2012.), *Robna kuća Nama Trnsko u Zagrebu / Nama Trnsko Department Store in Zagreb*, „Presjek”, 2 (5): 124-129, Zagreb
104. ŽUNIĆ, A. (2014.), *Teorijski, znanstveni i publicistički opus akademika Borisa Magasa. Razvoj arhitektonske misli*, u: Boris Magas. *Misli o arhitekturi*. Izabrani tekstovi: 8-22, HAZU-HMA, Arhitektonski fakultet, UPI-2M Plus, Zagreb
105. ŽUNIĆ, A.; KARAC, Z. (2015.), *Zagreb Architecture Guide. An Anthology of 100 Buildings*, UPI-2M Plus, Faculty of Architecture, Zagreb
106. *** (1959.), *Zagrebacki velesajam [Aleksandar Dragomanović: Konfekcijska modna kuća]*, „Čovjek i prostor”, VI (82 /15.1.): 2-5, Zagreb
107. *** (1960.), *Arhitekt Ninoslav Kućan*, „Čovjek i prostor”, VII (98 /svibanj/): 3, Zagreb
108. *** (1968.a), *Arhitekt Aleksandar Dragomanović*, „Arhitektura”, XXII (99-100): 64, Zagreb
109. *** (1968.b), *Nagrade 1968*, „Arhitektura”, XXII (99-100): 60, Zagreb
110. *** (1968.c), *Stambeno naselje Trnsko*, „Čovjek i prostor”, XV (178): 1, Zagreb
111. *** (1974.), *Nagrada 'Viktor Kovačić' (od 1961 do 1973)* [Godišnja nagrada za 1966. Prof. Aleksandar Dragomanović], „Čovjek i prostor”, XXI (12 /261/): 4-26, Zagreb
112. *** (1981.), *Robna kuća 'Na-Ma' u Vinkovcima. Ostvarenja*, „Čovjek i prostor”, XXIX (3 /336/): 9, Zagreb
113. *** (1985.), *20. zagrebacki salon. Arhitektura i urbanizam* [katalog], USIZ kulture Grada Zagreba, Zagreb
114. *** (1986.), *Arhitektura u Hrvatskoj 1945-1985. / Architecture in Croatia 1945-1985*, „Arhitektura”, XXXIX (196-199): 102-117, Zagreb
115. *** (1996.), *Hrvatski leksikon*, I. [ad: Dragomanović, Aleksandar]: 288, Naklada Leksikon d.o.o., Zagreb
116. *** (2005.-2007.), *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, V. (2005.) [ad: Dragomanović, Aleksandar]: 193, Proleksis d.o.o., Večernji list d.d., Zagreb
117. *** (2006.), *Zagrebacki leksikon*, 2, [ad: Nama, Praska ulica, Trnsko]: 104, 221, 439, LZ 'Miroslav Krleža', Masmedia, Zagreb
118. *** (2014.), *Likovni leksikon* [ad: Dragomanović, Aleksandar]: 243, LZ 'Miroslav Krleža', Zagreb

OPCI I KONTEKSTUALNI RADOVI
[DOPUNSKE REFERENCE UZ UVODNI DIO]

GENERAL AND CONTEXTUAL BIBLIOGRAPHY
[ADDITIONAL REFERENCES OF INTRODUCTORY]

- BAGARIĆ, M. (2011.), *Arhitekt Ignjat Fischer*, Meandarmedia, MUO, Zagreb
- BAKEMA, J.B. (1965.), *Arhitektura kao instrument u procesu identifikacije čovjeka*, „Arhitektura”, XIX (89): 11-42, Zagreb
- BAKEMA, J.B. (1968.), *Javna zgrada ili sjedinjena arhitektura*, „Čovjek i prostor”, XV (182 /5/): 6, Zagreb
- BUCH, J. (1998.), *A Century of Architecture in the Netherlands 1880-1990*, NAI Publishers, Rotterdam
- DRAGOMANOVIĆ, A.; NIKŠIĆ, R.; RADIMIR, B. (1964.?), *Studijsko putovanje apsolutnata 63-64 po Holandiji*, Arhitektonski fakultet, Zagreb
- GREGOTTI, V. (pr. DEANOVIC, A.) (1962.), „Čovjek i prostor”, IX (116): 2-3, Zagreb

7. HITIL, J.; JOVIĆIĆ, S. (1968.), *Robna kuća NA-MA na Kvaternikovom trgu u Zagrebu*, „Čovjek i prostor”, XV (184): 6-8, Zagreb
8. IVANKOVIĆ, V. (2008.), *Ulica grada Vukovara 1945.-1971. i moderne vizije Zagreba u 20. stoljeću – refleksije utjecaja internacionalnog stila u hrvatskoj arhitekturi i urbanizmu nakon Drugog svjetskog rata* [doct. diss.], Arhitektonski fakultet, Zagreb
9. MAGNAGO LAMUGNANI, V. (1996.), *The Thames and Hudson Dictionary of 20th Century Architecture* [ad. Bakema, Jacob Berend], Thames and Hudson, London
10. MILKOVIĆ, S.; GMAJNER, Z. (1961.), *NA-MA (Narodni magazin) na Trešnjevci u Zagrebu*, „Arhitektura”, XV (3-5): 8-9, Zagreb
11. MILONJA, D. (2012.), *Razvoj soping-centara*, „Presjek”, II (5): 21-29, Zagreb
12. NEIDHARDT, V. (2015.), *Arhitektura radnog i komercijalnog prostora* [skripta], Arhitektonski fakultet, Zagreb
13. PALADINO, Z. (2013.), *Lavoslav Horvat. Kontekstualni ambijentalizam i moderna*, HAZU, Meandarmedia, Zagreb
14. PAVLOVIĆ, B. (1974.), *Trgovina od gospodarskih izložbi do Zagrebackog velesajma*, „Arhitektura”, XXVII (150): 17-20, Zagreb
15. PETROVIĆ, B. (1955.), *Uz vjetrenjace, tulipane i Philipsa*, „Čovjek i prostor”, II (44): 4-5, Zagreb
16. PEVSNER, N. (1997.), *A History of Building Types*, Princeton University Press, New Jersey
17. TUŠEK, D. [ur.] (2011.), *Split. Arhitektura 20. stoljeća / 20th Century Architecture* [Vodič / A Guidebook], GAF, Split
18. VENTURINI, D. (1960.), *Natječaj za robnu kuću i kino*, „Čovjek i prostor”, VII (105): 1, 8, Zagreb
19. VENTURINI, D. (1961.), *Natječaj za idejnu skicu robne kuće i kina u Zagrebu*, „Arhitektura”, XV (3-4): 15-23, Zagreb
20. VUKIĆ, F. (2001.), *Velimir Neidhardt. Urban Architecture / Arhitektura grada*, Neidhardt arhitekti d.o.o., Meandar, Zagreb
21. *** (1965.), *Razgovori povodom posjeta J. Bakeme Zagrebu*, „Čovjek i prostor”, XII (152): 1-3, 5, Zagreb
22. *** (1967.), *Robna kuća 'Prima' u Splitu*, „Čovjek i prostor”, XIV (173): 1, 11, Zagreb
23. *** (1968.), *Robna kuća Osijek*, „Čovjek i prostor”, XV (183 / 4/1): 3-4, Zagreb
24. *** (1975.), *Robna kuća 'Rijeka'*, „Čovjek i prostor”, XXII (5): 4-7, Zagreb
25. *** (1979.), *Zelina. Robna kuća*, „Arhitektura”, XXXII (170-171): 42-43, Zagreb

SKRACENICE NAKLADNIKA U BIBLIOGRAFIJI

PUBLISHERS ABBREVIATIONS OF BIBLIOGRAPHY

- AGM – Antun Gustav Matoš
 APZ – Arhitektonski projektni zavod
 CKD SSO – Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine
 DAVŽ – Državni arhiv u Varaždinu
 DAZ – Društvo arhitekata Zagreba
 DPUH – Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske
 GAF – Građevinsko-arhitektonski fakultet
 HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
 HMA – Hrvatski muzej arhitekture
 ICOMOS – International Council on Monuments and Sites
 IPU – Institut za povijest umjetnosti
 JLZ – Jugoslavenski leksikografski zavod
 LZ – Leksikografski zavod 'Miroslav Krleža'
 MGR – Muzej grada Rijeke
 MGZ – Muzej grada Zagreba
 MH – Matica hrvatska
 MSU – Muzej suvremene umjetnosti
 MUO – Muzej za umjetnost i obrt
 ŠK – Školska knjiga
 UHA – Udruženje hrvatskih arhitekata
 UZGZ – Urbanistički zavod grada Zagreba

IZVORI

SOURCES

DOKUMENTACIJSKI I ARHIVSKI IZVORI

ARCHIVE AND DOCUMENT SOURCES

- * Korišteni fondovi s pojedinačnim inventarnim brojevima i signaturama dokumentacije navedeni su uz odgovarajuće kataloške jedinice građevina.
1. AF-AHA: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Atlas hrvatske arhitekture, Kačićeva 26, Zagreb
 2. AF-APD: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Arhiva personalnih dosjea, Kačićeva 26, Zagreb

3. Arhiva Alena Žunića, Zagreb
4. Arhiva Ivane Nikšić Olujic, Zagreb
5. Arhiva Miroslava Dragomanovica, Zagreb
6. DAVŽ: Državni arhiv u Varaždinu, Trstenjakova 7, Varaždin
7. DAZG: Državni arhiv u Zagrebu, Opatička 29, Zagreb
8. HAZU-HMA: Hrvatski muzej arhitekture HAZU, I.G. Kovčića 37, Zagreb
 – ostavština Aleksandra Dragomanovica
 – ostavština Radovana Nikšića
9. MGZ-FT: Muzej grada Zagreba – Fototeka, Opatička 20, Zagreb
10. MK-MKT: Ministarstvo kulture – Mikroteka, Runjaninova 2, Zagreb
11. MK-KOVA: Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Varaždinu, Gundulićeva 2, Varaždin
12. MK-KOVU: Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Vukovaru, Županijska 5, Vukovar
13. MK-KOZG: Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Zagrebu, Mesnička 49, Zagreb
14. MSU-ATD: Muzej suvremene umjetnosti – Arhiv Toše Dabca, Illica 17, Zagreb
15. SGNS-TA: Skupština grada Novog Sada – Tehnička arhiva, Novi Sad
16. UZGZ: Urbanistički zavod grada Zagreba, Brace Domany 4, Zagreb

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

- SL. 1. JANKOVIĆ, 2014. [Foto: T. Dabac, MSU-ATD]
 SL. 2. T. PL., 1993.
 SL. 3., 17., 18. HAZU-HMA
 SL. 4. www.pinterest.com
 SL. 5. MILKOVIĆ, GMAJNER, 1961.
 SL. 6. PAVLOVIĆ, 1974.
 SL. 7. PALADINO, 2013.
 SL. 8. *** 1967.
 SL. 9. HITIL, JOVIĆIĆ, 1968.
 SL. 10. www.histocard.info
 SL. 11. DUBROVIĆ, 2006.
 SL. 12. VUKIĆ, 2001.
 SL. 13., 14. VENTURINI, 1961.
 SL. 15. www.rijnmond.nl
 SL. 16. Arhiva Miroslava Dragomanovica
 * Sve ilustracije uz kataloške jedinice su iz fondusa HAZU-HMA ili arhive Alena Žunića.

SAŽETAK

SUMMARY

DEPARTMENT STORES AND SHOPPING CENTERS
DESIGNED BY THE ARCHITECT ALEKSANDAR DRAGOMANOVIĆ

The architect Aleksandar Dragomanović (Banja Luka, 1921-1996, Zagreb), one of the leading figures of Croatian Late Modernism, left an indelible mark on architectural profession. Throughout his long and prolific career spanning 45 years he worked as a professor at the Faculty of Architecture in Zagreb (1951-1991) and actively pursued his career in architecture. Having produced around 100 projects he made a major contribution to the typology of department stores and shopping centers which were mostly his own works but sometimes designed in collaboration with N. Kučan, R. Nikšić and E. Smidihen. A specific type of department store originated in the late 19th century as a result of modernization processes. The first notable example and typological model was *Bon Marche* (arch. A. Boucicaud, 1852) in Paris. Some examples of department stores in the context of early Central European architecture, however, seem to have exerted a crucial influence on Croatian architects: Schinkel's design of a department store on *Unter den Linden* (unrealized, Berlin, 1827), H.H. Bothen's design of *Au petit Bazar* (Dresden, 1851), and a paradigmatic example of the early 20th century department store architecture – Messel's design of *Wertheim* (Berlin, 1904). The European post-war architecture was greatly influenced by the *Lijnbaan* in Rotterdam (1952-1954) designed by J. van den Broek and J.B. Bakema whose direct influence is felt in Dragomanović's most significant project: *NaMa* department store (Trnsko, Zagreb, 1963-1966) integrated within a bigger shopping mall complex. He designed a large number of shopping centers and department stores all over the territory of former Yugoslavia (Zagreb, Novi Sad, Vukovar, Sisak, Varazdin, Vinkovci and Prijedor). Nine out of his 14 projects were built. Three shopping centers were complex large-scale projects including an urban-planning component in their design and realization while 11 were department stores. This series of his realizations started in 1958 when the first purpose-built modern department store (*Paviljon konfekcije*, Zagreb) in Croatia and ex Yugoslavia was put up

and continued until the 1977 competition project for a new department store (Praska street, Zagreb), and a post-competition design study for the same site (probably after 1981).

In terms of their position in an urban setting, Dragomanović's department stores are conceived as detached buildings (often with a square in front). Only those situated in the historic nuclei of Varazdin and Vinkovci were built as interpolations, i.e. seemingly built-in and 'attached' to the existing buildings. *Modna kuća* in Praska street is specific since it was initially designed as an independent detached pavilion in an open space but was later 'relocated' onto a plot in a Lower Town block. The new structure 'filled in' the plot in interpolation-like manner. Yet, it was made clearly distinct from the adjacent historic buildings.

Considering their layout and morphology, Dragomanović's department stores are based on two clear geometrical patterns: a square (*NaMa* Trnsko and its derivatives) and an elongated rectangle (Praska, Prijedor, Varazdin and Sisak) except the department store in Vinkovci which is more straggling in plan and less algorithmic. The only exception is a triangle-like layout that Dragomanović offered in one of his design studies for a department store in Praska in the early 1980s. A functional 'zoning' of his department stores was always perfectly articulated and technologically well organized: public and warehouse entrances are clearly distinguished, the staircases and the elevators are placed in large open space, spacious shopping halls front onto the streets (around two-thirds of their floor plans) while warehouses and offices are placed in the rear (in square-shaped stores, Trnsko and its variations) or they occupy one third of the lateral 'right' side of the stores with elongated plans (Prijedor, Varazdin, Sisak).

The department stores are based on skeleton structures with non-structural envelopes, placed on a square grid varying from 5x5 m (Praska), 6x6 m (Trnsko) up to 7.5 m module (VaMa). Earlier in his career he used light materials (steel) for his

airy, transparent glazed buildings while in the later stages (1960s-1970s), being restrained by a new set of fire safety regulations, he turned to reinforced concrete (Varazdin, Vinkovci) in the design of his more compact volumes.

A project that marked this shift was a design study for a small department store *Dom* in Varazdin. The architect offered two contrasting concepts: the one with a light structure and a non-structural envelope with a steel skeleton and the other with a 'historic' front and a reinforced concrete structure with masonry infill walls (realized). It is worth mentioning that Dragomanović was among the first designers in Croatia who introduced elevator as a form of vertical communication link (for the first time in his design for a department store in Prijedor, 1968).

In terms of his design vocabulary as well as the composition of the facades and volumes, his department stores fall into several development stages. The first designs from his earlier career (Praska, Trnsko, and variations) are based on the concept of a recessed, entirely glazed ground-floor level with a 'floating' cantilevered white overhanging cuboid structure above it. The second stage is marked by more dynamic volumes characterized by an expressive tectonic interplay (Prijedor, Sisak). The third stage can be recognized by brutal expressiveness of the massive facades in raw concrete (*VaMa* Varazdin) while the fourth stage is exemplified in the structures with neo-regional features and historical references following the imposed conservation requirements for the insertion of a new building into a historic context (*Dom* Varazdin, Vinkovci). A critical analysis of Dragomanović's department stores and shopping centers shows that his major contribution lies in structural and technological innovations as well as in the functional development of department store typology in Croatia. He developed and consistently applied a rational and economical design on a grid pattern creating clear plans with pure structural schemes. Due to Dutch influences, he produced high-quality architecture of great visual and compositional value.

ALEN ŽUNIĆ
ZLATKO KARAĆ

BIOGRAFIJE

BIOGRAPHIES

Mr.sc. **ALEN ŽUNIĆ**, mag.ing.arh., diplomirao je u Zagrebu te magistrirao teoriju i filozofiju arhitekture na GSD Harvard University. Područje interesa mu je hrvatska moderna i suvremena arhitektura o čemu je objavio oko 200 radova. Doktorand je i honorarni asistent na zagrebačkom Arhitektonskom fakultetu; pročelnik je Odjela za arhitekturu Matice hrvatske.

Dr.sc. **ZLATKO KARAĆ**, mag.ing.arh., prodekan je za znanost i docent na Arhitektonskom i Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Bavi se povijescu i zaštitom hrvatske arhitekture i urbanizma, osobito u sklopu urbanističkih i prostornih planova; objavio je više od 420 radova; dobitnik je godišnje Državne nagrade za znanost 2012.

ALEN ŽUNIĆ, M.Arch., M.Sc., graduated from the Faculty of Architecture in Zagreb. He finished post-graduate studies in the theory and philosophy of architecture at the Harvard GSD. His work, encompasses around 200 scientific papers, studies, projects etc. He is a doctoral student at the Faculty of Architecture in Zagreb. He is also head of the Department of Architecture in Matica hrvatska.

ZLATKO KARAĆ, Dipl.Eng.Arch., Ph.D., Assistant Dean for Science and Assistant Professor at the Faculty of Architecture and the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb. His prolific work encompasses more than 420 scientific papers, studies, projects, popular articles etc. He is the recipient of the annual 2012 State Award for Science.

